

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA HISTORIE

ŘÍMSKÉ POHŘEBNÍ ZVYKY

AUGUSTOVY DOBY

Bakalářská diplomová práce

Autor práce: Lucie Lugerová

Vedoucí práce: PhDr. Ivana Koucká

Olomouc 2013

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci na téma *Římské pohřební zvyky Augustovy doby* vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucí bakalářské diplomové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne 22. dubna 2013

.....

Poděkování

Ráda bych poděkovala své vedoucí bakalářské diplomové práce PhDr. Ivaně Koucké za rady, připomínky, pomoc a odborné vedení práce.

Obsah

Úvod.....	5
1. Augustova doba	9
2. Rituály předcházející pohřbu	14
2.1. Smrt.....	14
2.2. Smrt mimo Řím a převoz ostatků	16
2.3. Funestatio.....	18
2.4. Příprava na pohřeb	22
2.5. Poslední vůle.....	25
3. Pohřební průvod.....	32
3.1. Imagines.....	38
3.2. Laudatio funebris	42
4. Pohřeb	48
4.1. Pohřby jako představení.....	58
4.2. Bez pohřbu	60
5. Kult mrtvých	64
5.1. Císařský kult	73
6. Pohřební monumenty Augustovy doby	84
6.1. Augustovo mauzoleum	85
Závěr	91
Seznam použitých pramenů, literatury a internetových zdrojů	93
Anotace	99
Resumé.....	100
Seznam příloh	101
Přílohy.....	103

Úvod

Téma své bakalářské diplomové práce *Římské pohřební zvyky Augustovy doby* jsem si vybrala, neboť mne velmi zajímají dějiny antického Říma, obzvlášť mne zaujala problematika každodenního života v římském světě. Ze starověké historie je mi nejbližší Augustova doba, proto jsem se rozhodla zaměřit se na pohřební zvyky a rituály tohoto období. Pod pojmem Augustova doba chápu období od smrti Caesara (44 př. n. l.) do úmrtí Augusta (14 n. l.), kdy v popředí veřejného života v Římě stojí Octavianus Augustus.¹

V antickém Římě termín pohřeb (*funus*) zahrnoval období od momentu úmrtí člověka až do vykonání posledních rituálů následujících po pohřbení těla. Ve své práci proto píši o zvycích spojených nejen se samotným pohřbením ostatků, ale také o zvycích, které pohřbu předcházely a které po něm následovaly. Mým cílem je popsat a vysvětlit pohřební zvyklosti Augustovy doby a zaměřit se na to, jak jsou zobrazeny v písemných pramenech. Tématu římských pohřebních zvyků se v České republice zatím nevěnuje žádná odborná literatura, ani zde nebyly vydány překlady monografií zahraničních autorů.² Proto se domnívám, že by má práce mohla být přínosná a užitečná pro případné zájemce o tuto problematiku.

Svou práci dělím do šesti kapitol. V první z nich stručně charakterizuji Augustovu dobu (*Augustova doba*, s. 9–13). Následující tři kapitoly se věnují římským pohřebním zvyklostem Augustovy doby: jedna kapitola rituálům a obyčejům v době mezi úmrtím Římana a jeho pohřbem (*Rituály předcházející pohřbu*, s. 14–31), další dvě pohřebnímu průvodu (tedy přenosu ostatků zesnulého na pohřebiště) a samotnému pohřbu (*Pohřební průvod*, s. 32–47; *Pohřeb*, s. 48–63). V páté kapitole píši o kultu mrtvých (*Kult mrtvých*, s. 64–83), neboť se domnívám, že toto téma je s pohřebními zvyky velmi úzce spjato, a proto by nemělo být opomenuto. V poslední kapitole stručně

¹ Nicméně toto časové vymezení není přijímané jako jediné. Někteří historici pod termínem Augustova doba chápou období od roku 43 př. n. l. do roku 14 n. l. (od vzniku druhého triumvirátu), od roku 31 př. n. l. do roku 14 n. l. (od vítězství Octaviana nad Antoniem a začátku jeho samovlády), nebo od roku 27 př. n. l. do roku 14 n. l. (období, kdy Octavianus začal užívat titul Augustus).

² Římskému pohřbu, pohřebním zvykům a rituálům se okrajově věnují publikace zabývající se každodenním životem v Římě nebo antickými reáliemi. Z některých z nich cituji ve své práci, například z knihy *Řím Marka Aurelia* Radislava Hoška a Václava Marka (Praha 1990) nebo *Tak žil starý Řím* Györgyho Ürögdiho (Praha 1968).

charakterizují pohřební monumenty Augustovy doby a zaměřím se na nejvýznamnější z nich – Augustovo mauzoleum (*Pohřební monumenty Augustovy doby*, s. 84–90).

Při psaní latinských jmen a termínů vycházím z *Encyklopedie antiky*.³ Nicméně někteří překladatelé antických pramenů užívají jiné tvary, proto je možné se v mnou citovaných úryvcích setkat s odlišnou transkripcí latinských názvů.

Ke zpracování tématu jsem využila spisy antických spisovatelů, kteří se věnovali Augustově době. Základními prameny pro mou práci jsou především díla Suetonia, Diona Cassia a Tacita. Suetonius (cca 70 – cca 140 n. l.) je známý především jako autor *De Vita Caesarum (Životopisy dvanácti císařů)*, ve které sepsal biografie Caesara a prvních jedenácti římských císařů od Augusta po Domitiana. Pro mou práci jsou užitečné především životopisy Caesara a Augusta (neboť pokrývají mnou sledované období) a částečně také knihy věnované dalším vládcům z Augustova rodu (Tiberius, Claudius, Caligula, Nero).

Historik Tacitus (cca 55 – cca 120 n. l.) se ve svých dějinách Augustovou dobou nezabýval. Jeho dílo *Annales (Letopisy)* začíná smrtí Augusta a končí smrtí Nerona, pokryl tak tedy období vlády císařů iuliovsko-claudiovské dynastie, kterou Augustus založil (část spisu je však ztracena). Pracuji především s počátečními kapitolami Tacitových *Letopisů*, ve kterých se autor zabýval Augustovou smrtí a pohřbem.

Jako velmi přínosné shledávám obsáhlé dílo Diona Cassia (cca 150 – cca 235 n. l.) *Rómaiké historía (Římské dějiny)*.⁴ Jedná se o osmdesátisvazkový spis zaměřený na dějiny Říma od příchodu Aenea do Itálie po rok 229, tedy po Dionovu současnost. Některé knihy se zachovaly celé, jiné pouze částečně (obsah ztracených částí se uchoval v souhrnných shrnutích středověkých historiků). K velké části Augustovy doby však zůstaly zachovány velmi podrobné popisy událostí.

Velmi cenným zdrojem informací jsou také díla dalších řeckých spisovatelů. Appiános se ve svém spise *Rhómaika (Římské dějiny)* v části věnované občanským válkám podrobně zabývá pohřbem Caesara. Římské pohřební zvyky a tradice popisují Polybios ve svých *Historiai (Dějiny)*, Diodóros Sicilský v *Bibliothéké historiké (Historická knihovna)* nebo Dionýsios Halikarnáský v *Rómaiké archaiología (Římské starožitnosti)*.

Ve svém díle básnickém zachytil římské pohřební zvyklosti také Vergilius, žijící a píšící v době Augustově. Ačkoliv ve svém eposu *Aeneis* vypráví příběh Aenea,

³ *Encyklopedie antiky*. 2. vydání. Praha 1974.

⁴ Ačkoliv byl Dio Cassius římským občanem i senátorem, byl řeckého původu a řecky také psal svá díla.

trójského hrdiny a prapředka Římanů, domnívám se, že jím zobrazené pohřební rituály odpovídají obřadům Augustovy a Vergiliovy doby. Básník Ovidius, Vergiliův současník, zachytil ve své sbírce *Fasti (Kalendář)* svátky spojené s kultem mrtvých. Z dalších římských spisovatelů se pohřebním zvykům okrajově věnovali například Plinius Starší ve své *Naturalis historia (Přírodověda)*, přírodovědecké encyklopedii, v níž se pokusil shrnout dosavadní vědecká poznání (a na několika místech psal i o smrti a pohřbech), nebo Cicero ve svém spise *De legibus (O zákonech)*, v němž se zabývá i pohřebnictvím.

Co se týče pramenů, pracuji s českými překlady děl římských i řeckých spisovatelů. Mnoho antických autorů však nebylo ještě do češtiny přeloženo, proto jsem vyhledala jejich překlady anglické. V případě Plinia Staršího uvádím citace v jazyce českém i anglickém, neboť ačkoliv máme jeho dílo *Naturalis historia* přeloženo do češtiny, nejedná se o kompletní překlad, proto jsem nepřeložené části vyhledala v anglickém překladu.

Během práce mi byla důležitou oporou také literatura sekundární.⁵ Augustem a jeho dobou se zabývá obsáhlá kniha *The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69* z řady cambridgeských dějin starověkého světa, která velmi podrobně zkoumá období od založení druhého triumvirátu až po nástup dynastie Flavioců. Dále bych zmínila například monografii *Augustus a jeho doba* Wenera Ecka nebo *The Cambridge Companion to the Age of Augustus* (editor Karl Galinsky). Tyto publikace mi posloužily jako informační zdroje pro studium Augustovy doby.

Z autorů, kteří se zabývají tématem smrti a pohřebních zvyků v antickém Římě, musím na prvním místě uvést anglickou historičku Valerii Hope, jejíž knihy *Roman Death: The Dying and the Dead in Ancient Rome* a *Death in Ancient Rome* se mi staly cenným zdrojem informací, stejně jako kniha *Death and Disease in the Ancient City*, na které se podílela spolu s jinými historiky. Valerie Hope se věnovala především různým rituálům, ceremoniím a zvykům, které byly spojeny se smrtí a pohřbem Římanů. Dále zkoumá pohled starověkých lidí na smrt, jejich vztah k mrtvým, pověry v římské společnosti a kult mrtvých.

Za velmi přínosnou považuji také práci anglické archeoložky Jocelyn Toynbee *Death and Burial in the Roman World*, v níž se věnuje římským pohřbům, pohřebním

⁵ Kompletní bibliografické údaje ke zmiňovaným publikacím se nachází v Seznamu použitých pramenů, literatury a internetových zdrojů (s. 93–98).

zvyklostem a rituálům, římské víře v posmrtný život a podrobně studuje různé druhy pohřebních monumentů v Římě i v římských provinciích. Publikace Jocelyn Toynbee a Valerie Hope pro mne byly hlavním zdrojem informací ze sekundární literatury.

Z další sekundární literatury byly pro mou práci přínosem a oporou například kapitoly z publikace *Death and Disease in the Ancient City* (editorky Valerie Hope a Eireann Marshall) *Death-Pollution and Funerals in the City of Rome* Hughha Lindsaye, která mi pomohla pochopit problematiku rituální nečistoty pozůstalých a jejich postavení v římské společnosti, *Dealing with the Dead: Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome* Johna Bodela, z níž jsem čerpala informace o pohřebnictví v antickém Římě, a *On the Margins of the City of Rome* Johna Pattersona, jež se týkala římských pohřebišť.

Z knihy *Living Through the Dead: Burial and Commemoration in the Classical World* (editorky Maureen Carroll a Jane Rempel) jsem ocenila především kapitoly *From Fragments to Ancestors: Re-defining the Role of Os Resectum in Rituals of Purification and Commemoration in Republican Rome* Emmy-Jayne Graham, díky níž jsem pochopila rituál *os resectum*, nebo *Memoria and Damnatio Memoriae: Preserving and Erasing Identities*, ve které Maureen Carroll vysvětlila význam uchování památky pro Římany a případy, kdy mohla být úmyslně či neúmyslně poškozena nebo zničena. Americká archeoložka Maureen Carroll napsala také monografii *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, z níž jsem čerpala informace o smrti a pohřbu v antickém Římě a památce mrtvých.

Znalosti o mauzoleu Augusta jsem získala z knihy *Death and the Emperor: Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius* americké archeoložky Penelope Davies, v níž se věnovala císařským hrobkám raného principátu. Nesmím opomenout zmínit taktéž *Rome: An Oxford Archaeological Guide* Amandy Claridge, archeologický průvodce, který je velmi dobrým zdrojem informací o antických monumentech a který mi byl cennou oporou při studiu pohřebních i jiných památek starověkého Říma.

1. Augustova doba

Augustus se narodil 23. září 63 př. n. l. do nepříliš významné rodiny Octaviů,⁶ byl synem Gaia Octavia a Atie (Caesarova neteř), po svém otci byl pojmenován Gaius Octavius. Velký zlom v jeho životě nastal 15. března roku 44 př. n. l., kdy byl zavražděn Caesar, jeho prastrýc. Ten, jelikož sám neměl žádné žijící potomky, Octavia ve své poslední vůli určil svým dědicem a zároveň jej adoptoval – od té doby vystupoval pod jménem Gaius Iulius Caesar Octavianus. Octavianus sám sebe považoval za právoplatného následovníka Caesara, totéž si však o sobě myslel také Marcus Antonius, diktátorův přítel a největší stoupenec, který Octavianu nerespektoval kvůli jeho nízkému věku i nedostatku politických a vojenských zkušeností.⁷

Proto se Octavianus postavil na stranu senátu, vedenou republikánsky smýšlejícím řečníkem a politikem Ciceronem, který byl velmi nepřátelsky naladěný vůči linii Caesarovy politiky i Antoniovi. Nicméně záhy Octavianus přehodnotil své stanovisko a uzavřel spojenectví s caesarovci. Roku 43 př. n. l. vytvořil Octavianus spolu s Antoniem a Lepidem druhý triumvirát (po vzoru Caesara, Pompeia a Crassa). Tito tři muži si rozdělili sféry vlivy a nezávisle vládli římské říši, aniž by byli komukoliv odpovědní nebo podřízeni.⁸

Ačkoliv z počátku soudržně následovali své cíle (dopadení a potrestání Caesarových vrahů, společný postup proti politickým soupeřům), časem se triumvirové začali od sebe vzdalovat. Situace se vystupňovala poté, co byl Lepidus nucen ukončit svou politickou kariéru. Řím se ocitl na prahu konfliktu mezi Octavianem a Antoniem. Zatímco se Antonius sblížil s egyptskou královnou Kleopatrou a soustředil se na své cíle a zájmy na východě, Octavianus věnoval pozornost Itálii a Římu, kde jeho popularita mnohonásobně převyšovala Antoniovu. Octavianus, podporovaný svými přáteli a rádci Maecenatem a Agrippou, vedl ostrou propagandistickou kampaň proti Antoniovi, vytýkal mu především jeho neřímanství.⁹

Situace vyvrcholila vyhlášením války egyptské královně Kleopatře (Octavianus nechtěl být iniciátorem nové občanské války, proto se oficiálně jednalo o válku

⁶ Rod Octaviů náležel k jezdeckému stavu, Augustův otec byl prvním členem, který se stal senátorem.

⁷ GRANT, Michael: *Římští císařové. Životopisy vládců císařského Říma v letech 31 př. Kr. – 476 po Kr.* Praha 2002, s. 25.

⁸ Tamtéž, s. 26.

⁹ PELLING, Christopher: *The Triumviral Period*. In: *The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. 2nd ed. Cambridge 1996, s. 1–69.

zahraniční), ve které Octavianus spolu s Agrippou porazili Antonia a Kleopatru roku 31 př. n. l. v bitvě u Actia. Následující rok obsadili Římané Alexandrii, anektovali Egypt, Antonius i Kleopatra spáchali sebevraždu a Octavianus se takto stal jediným vládcem římského impéria. Roku 27 př. n. l. se vzdal svých pravomocí, vládu odevzdal zpět senátu a obnovil republikánského zřízení.¹⁰ Senát mu však záhy vrátil jeho moc zpátky a udělil mu čestný titul Augustus (Vznešený), „který se stal jeho osobním jménem a později součástí titulatury všech jeho následovníků.“¹¹

Augustus užíval i další tituly, králem se však nikdy nenazval, ačkoliv byl v podstatě samovládcem. Označoval se jako *princeps* (první občan), pro systém vlády, který zavedl, se poté vžilo označení principát. *Princeps* byl sice držitelem funkcí a pravomocí republikánských, avšak v době republiky by nebylo možné, aby jich jedna osoba ve svých rukou kumulovala takto velké množství. „Jako nejvyšší představitel římského státu byl Augustus nadřazen všem občanům svou všeobecnou vážností (*auctoritas*) a úředním činitelům i vyšším impériem.“¹² Dále byl držitelem tribunské moci¹³ (*tribunicia potestas*) a doživotně byl zvolen nejvyšším knězem (*pontifex maximus*). Ačkoliv konzulský úřad zůstal zachován, změnil se v době principátu spíše na čestný úřad (často jej zastával sám Augustus i členové jeho rodiny). Podobně senát¹⁴ ztratil svou dřívější funkci.¹⁵

Spolu se změnou státního zřízení přispěla ke stabilizaci římské říše také Augustova vnější i vnitřní politika. Jako oficiální program své zahraniční politiky

¹⁰ Tamtéž, s. 1–69.

¹¹ BURIAN, Jan: *Římské impérium. Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha 1994, s. 15.

¹² Tamtéž, s. 25.

„*Auctoritas*... is a quintessentially Roman and therefore untranslatable term, goes beyond material aspects. It is moral in the larger sense of the word and connotes the power of ideas. It expresses material, intellectual, and moral superiority and is the ultimate power of the emperor on the moral level. By emphasizing *auctoritas* as his governing concept Augustus makes it clear that he does not want to be just a functionary or magistrate but that he aims to provide a higher kind of moral leadership.“ (GALINSKY, Karl: *Augustan Culture*. Princeton 1998, s. 12).

Imperium byla svrchovaná moc, kterou ve svých rukou drželi v době republiky nejvyšší římské úředníci. Augustus získal *imperium maius*, které bylo ostatním nadřazené.

¹³ „Ve struktuře republikánských magistratur zaujímal tribunát lidu výjimečné postavení, neboť činil své nositele nedotknutelnými a opravňoval je kromě jiného vetovat usnesení senátu a významných římských úředníků, svolávat shromáždění lidu a od roku 133 př.n.l. podávat návrhy zákonů... Jako významná složka císařské moci se tribunská pravomoc ve svém poslání zásadně změnila a stala se prostředkem k legalizaci Augustovy osobní i politické nedotknutelnosti.“ (BURIAN, J.: *c.d.*, s. 24).

¹⁴ „Již za Augusta se octl senát pod soustavným dohledem císaře, který rozhodoval o jeho složení a bedlivě sledoval jeho činnost... Senát se tudíž od Augustovy doby podílel v omezené míře na správě impéria a byla mu svěřena správa provincií ležících v pacifikovaných končinách říše.“ (Tamtéž, s. 28).

¹⁵ CROOK, John Anthony: *Political History, 30 B. C. to A. D. 14*. In: *The Cambridge Ancient History*. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69. 2nd ed. Cambridge 1996, s. 70–112.

označil *pax romana*, římský mír – „mír vnucený a zajištěný přesilou římských zbraní.“¹⁶ Reorganizoval armádu¹⁷ i správní systém říše,¹⁸ pokusil se o obrodu římských tradic, zvyků a mravů (podporoval například římská božstva, rodinné hodnoty a tvrdě vystupoval proti cizoložství). Jeho cílem byla obnova řádu po neklidném období občanských válek a upevnění římské společnosti. Roku 2 př. n. l. obdržel Augustus titul *Pater patriae*, Otec vlasti, a ujal se tak „role otce všech Římanů i Italiků.“¹⁹

Augustus chtěl zachovat systém vlády, který v Římě zavedl, proto se již za svého života snažil vyřešit otázku nástupnictví.²⁰ Ženatý byl třikrát, dítě měl však pouze jedno – dceru Iulii z druhého manželství. Livia, jeho třetí žena a životní partnerka, měla z předchozího manželství dva syny: Tiberia a Drusa, kterým se pokoušela zajistit Augustovu přízeň. Ten však toužil po synovi vlastním: nejprve adoptoval Marcella, syna své sestry Octavie a manžele Iulie, nicméně Marcellus brzy zemřel (23 př. n. l.). Iulii tedy provdal za svého přítele a spolupracovníka Agrippu, společně měli pět dětí. Avšak i Agrippa zemřel dlouho před Augustem (roku 12 př. n. l.), císař tedy obrátil svou pozornost na své vnuky z manželství Iulie a Agrippy, Lucia a Gaia, které adoptoval.²¹

Přesto mu osud nepřál, během války v Germánii zahynul Augustův nevlastní syn Drusus (9 př. n. l.), poté byl nucen poslat do vyhnanství svou dceru Iulii kvůli neřestnému životu, který vedla (o několik let později skončili v exilu na ostrovech také její děti Iulia a Agrippa Postumus), brzy na to zemřeli jeho adoptivní synové Gaius a Lucius (2 a 4 n. l.). Z nejbližších příbuzných tak zbýval pouze Tiberius, kterého konečně po mnoha letech adoptoval a určil za svého dědice a nástupce. Zároveň

¹⁶ ZAMAROVSKÝ, Vojtěch: *Dějiny psané Římem*. 3. vydání. Praha 1995, s. 292.

Augustus uzavřel mír s parthskou říší a na východě vytvořil systém klientských království (například Arménie, Kappadokie nebo Mauretánie). Na jiných místech říše se však Řím neobešel bez zásahu legií (například povstání v Hispánii nebo v Galii), obzvláště neklidná byla situace na severovýchodní hranici. Úspěšně byly k Římu připojeny nové provincie (Raetie, Noricum, Pannonie, Moesie), neúspěšné byly pokusy podrobit si Germánii.

¹⁷ „Délku vojenské služby zvýšil na 16 a pak na 20 let. V roce 6 n. l. zřídil vojenskou pokladnu (*aerarium militare*) pro zaopatření propuštěných vojáků... Na konci Augustovy vlády byla zavedena funkce legáta jako velitele legie. V této době začaly být také systematictější organizovány pomocné vojenské jednotky (*auxilia*) a další speciální jednotky; Augustus byl také první, kdo zorganizoval stálé válečné námořnictvo. Další inovací byly posádky v Římě, zejména prétoriánská garda. Augustus svým nástupcům zanechal vojsko, které bylo organizováno na kariérním profesionálním základu.“ (ADKINS, Lesley – ADKINS, Roy A.: *Antický Řím. Encyklopedická příručka*. Praha 2012, 54).

¹⁸ Augustus vytvořil administrativní byrokratický centralistický řízený systém. Velký význam získala císařská rada *consilium principis*, jejímiž členy byli Augustovi přátelé (přední místo získal Agrippa díky svým vojenským zkušenostem a Maecanas díky svým schopnostem diplomatickým).

¹⁹ GRANT, Michael: *Dějiny antického Říma*. Praha 1999, s. 235.

²⁰ Augustus byl zakladatelem iuliovsko-claudiovské dynastie – obr. 1.

²¹ HOLLAND, Richard: *The Struggle for the Succession*. In: HOLLAND, Richard: Augustus. Godfather of Europe. Stroud 2005, s. 302–322.

Tiberius musel adoptovat Germanika, syna svého bratra Drusa, a to i přesto, že sám měl vlastního syna Drusa.²²

Doba Augustova přinesla neobyčejný rozkvět kultury a literatury. Augustus sám spolu se svým přítelem Maecenatem umění hojně podporovali. Rozvíjely se různé literární žánry a právě z této doby pochází velké množství vrcholných děl římské literatury. Literatura byla odrazem současné situace; zatímco v období mezi smrtí Caesara a bitvou u Actia se zrcadlí napětí a strach z nestabilní politické situace v říši, po anexi Egypta a nastolení principátu literatura odráží mír, klid i obnovení tradic. Z významných autorů v době Augustově psali svá díla básníci Vergilius, Horatius, Ovidius, Propertius a Tibullus, historici Livius, Velleius Paterculus a Asinius Pollio, architekt Vitruvius a další.²³

Umění nebylo jediné, co se za Augustovy vlády rozvíjelo, také tvář Říma se změnila. Císař zahájil rozsáhlý stavební program, jehož cílem bylo vytvořit z Říma skutečné hlavní město impéria, které by se vyrovnalo jiným metropolím ve Středomoří, město mělo být obrazem moci římské říše i Augusta samotného.²⁴ Jako první občan obrátil Augustus svou pozornost k péči o město a zároveň vedl ostatní přední Římány k tomu, aby podporovali jeho rozvoj a výstavbu. Mezi nejvýznamnější projekty Augustovy doby patřilo nové forum nazvané císařovým jménem, jemuž vévodil chrám Marta Mstitele²⁵ (zároveň také Augustus dokončil forum, jehož stavbu započal Caesar), stavby na Palatinu²⁶ a foru Romanu,²⁷ Augustovo mauzoleum, Pantheon,²⁸ Marcellovo divadlo, Agrippovy lázně²⁹ nebo Ara Pacis Augustae.³⁰ Augustus spolu s Agrippou se

²² Tamtéž, s. 302–322.

²³ CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha 2003, s. 242–243.

²⁴ FAVRO, Diane: *The Urban Image of Augustan Rome*. Cambridge – New York 1996, s. 3–4.

²⁵ Podobně jako Caesar zasvětil na svém foru chrám Venuši za vítězství nad Pompeiem, Octavianus přislíbil zbudovat chrám Martovi, poráží-li Caesarovy vrahy.

²⁶ Palatin byl jedním ze sedmi římských pahorků, již v době republiky na něm stávaly domy významných a bohatých mužů, v době císařské se stal sídlem římských vládců po vzoru Augusta, který zde vybudoval svou rezidenci, chrám Apollona a zrekonstruoval chrám Vítězství a chrám Velké matky. (FAVRO, Diane: *Making Rome a World City*. In: GALINSKY, Karl (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge 2005, s. 241).

²⁷ Forum Romanum bylo veřejné prostranství a politické, obchodní, soudní centrum Říma. Nacházelo se zde množství chrámů, sloupořadí s obchody, úředních budov i čestných pomníků (triumfální oblouky, sloupy, sochy). V době Augustově zde byl postaven například oblouk na počest Augustova vítězství u Actia, Caesarův chrám, porticus Gaia a Lucia a proběhla zde rekonstrukce rostry, chrámu Svornosti, Saturnova chrámu, chrámu Castora a Polluka nebo byla dokončena curia Iulia, basilika Aemilia a basilika Iulia (Tamtéž, s. 239).

²⁸ Chrám postavený Agrippou na Martově poli zasvěcený všem bohům.

²⁹ První velké veřejné lázně v Římě.

³⁰ Oltář míru, který nechal Augustovi postavit senát po jeho vítězném návratu z Galie a Hispánie a vysvětit roku 9 př. n. l., je považován za nejvýznamnější sochařské dílo Augustovy doby. Dnes se nachází v pavilonu na nábřeží Tibery vedle Augustova mauzolea (cca 500 m od původního místa).

kromě výstavby Říma věnovali také zlepšení fungování města: zasloužili se o budování a opravu silnic a celkové zlepšení dopravní situace³¹, bezpečnosti³² i zásobování města.³³

„Augustus byl jedním z nejnadanějších, nejenergičtějších a nejobratnějších politiků, jaké kdy svět poznal... Přinesl stabilitu, bezpečnost a prosperitu nebývalému množství obyvatelstva na více než dvě stě let, zajistil přetrvání a konečné zachování politického, hospodářského a kulturního dědictví, jak římského, tak i řeckého.“³⁴ Augustus zemřel 19. srpna roku 14 v Nole v Kampánii. Tiberius zaujal jeho pozici v čele římského státu a nikdo jej – jakožto císařova dědice, adoptivního syna a nejbližšího mužského příbuzného – nezpochybňoval. Augustovo tělo bylo převezeno do Říma, kde mu byl vystrojen nákladný pohřeb a jeho ostatky byly uloženy do mauzolea, které pro sebe a svou rodinu postavil.³⁵

³¹ Kromě silnic se zabýval i stavbou přístavů, mostů a zlepšení říční a námořní dopravy.

³² Augustus zřídil prétoriánskou gardu (osobní stráž císaře), městské kohorty (policijní sbor) a polovojenské jednotky *vigilů* (hasičský sbor a zároveň noční hlídka).

³³ FAVRO, Diane: *Identity: Evolving Augustan Motives*. In: FAVRO, Diane: *The Urban Image of Augustan Rome*. Cambridge – New York 1996, s. 79–142.

Augustus se postaral, aby byl Řím dostatečně zásobován pitnou vodou (pověřil Agrippu stavbou nových akvaduktů) i potravinami (obilím z provincií). Navíc se snažil o zlepšení životních podmínek římské chudiny, každý měsíc rozdával obilí a olej.

³⁴ GRANT, M.: *Římští císařové*, s. 31.

³⁵ ECK, Werner: *Augustus a jeho doba*. Praha 2004, s. 97.

2. Rituály předcházející pohřbu

2.1. Smrt

Pohřebním rituálům předcházela v Římě samotná smrt. Pokud Říman umíral v přítomnosti své rodiny a přátel, jeho blízcí, kteří se shromáždili kolem lůžka umírajícího, se snažili o dodržení starořímských tradic náboženského původu. Umírající byl položen na podlahu, „aby měl v posledních okamžicích života přímý styk s matkou zemí.“³⁶ Valerie Hope se domnívá, že se mohlo jednat o symbolický návrat člověka k přírodě v momentě své smrti.³⁷

Autorka také zároveň zmiňuje řeckého vykladače snů Artemidóra, který psal o podobnosti mezi rituálem narození a rituálem smrti: „I nebožtíci jsou zabalováni do roztrhaných hadrů stejně jako nemluvňata a jsou pokládáni na zem: a jak se má počátek ke konci, tak se má i konec k počátku.“³⁸ Existovalo zde tedy symbolické propojení začátku a konce lidského života. Stejně jako Artemidóros,³⁹ také Cicero⁴⁰ i Varro⁴¹ píší, že země je matkou všech, vše z ní pochází a vše se do ní opět vrací.

Za okamžik smrti bylo pokládáno poslední vydechnutí, chvíle, kdy duše opouští tělo. Proto byl patrně na tento moment kladen velký důraz z hlediska rituálního. Nejbližší příbuzný, který byl v místnosti u umírajícího Římana přítomen (nejstarší syn, manželka, matka nebo některý jiný blízký příbuzný), zachytil polibkem jeho poslední dech a zatlačil mu oči.⁴² Podle Plinia byl poslední zmiňovaný zvyk pro Římány důležitou a posvátnou povinností: „It is an important and sacred duty, of high sanction among the Romans, to close the eyes of the dead, and then again to open them when the body is laid on the funeral pile, the usage having taken its rise in the notion of its being

³⁶ ÜRÖGDI, György: *Tak žil starý Řím*. Praha 1968, s. 246.

³⁷ HOPE, Valerie: *Roman Death. The Dying and the Dead in Ancient Rome*. London 2007, s. 71.

³⁸ ARTEMIDÓROS: *Oneirocritica*, 1.13.

³⁹ ARTEMIDÓROS: *Oneirocritica*, 1.13.

„Země je společnou matkou všech.“

ARTEMIDÓROS: *Oneirocritica*, 2.49.

„Mrtvý se klade do země, která je společnou vlastí všech.“

⁴⁰ CICERO: *De legibus*, 2.22.

„For it is a kind of restitution which we make to the earth of a body, which, as a mother, she produced, and as a mother takes back to her protecting bossom.“

⁴¹ VARRO: *De lingua Latina*, 5.64.

„All men hath produced in all the lands, and takes them back again.“

⁴² TOYNBEE, Jocelyn M. C.: *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore – London 1996, s. 43.

improper that the eyes of the dead should be beheld by man, while it is an equally great offence to hide them from the view of heaven.“⁴³

O posledním políbení nebožtíka píše například Seneca v souvislosti se smrtí Drusa, syna Augustovy ženy Livie, který zemřel v Germánii: „Matce nebylo dovoleno přijmout synův poslední polibek a vyslechnout drahá slova z jeho umírajících úst.“⁴⁴ Na základě Senekových slov si myslím, že pro Římany bylo důležité, aby v okamžiku smrti byli s umírajícím člověkem jeho blízcí. Jak velký důraz byl na tento moment kladen, je vidět na popisech úmrtí Augusta v dílech Suetonia, Diona Cassia i Tacita.

Augustus zemřel v Nole (ve stejné místnosti jako jeho otec).⁴⁵ Ve své smrti prý dosáhl „darem osudu konce lehkého a takového, jaký si vždy přál.“⁴⁶ Podle římského myšlení zemřel „dobrou smrtí“: přirozeně ve vysokém věku, v klidu a míru, obklopen svými blízkými. Smrtí, která umožnila řádné provedení všech tradičních rituálů. Přímou v okamžiku jeho smrti byla s Augustem jeho manželka Livia a patrně Tiberius, Liviin syn z předchozího manželství a Augustův adoptivní syn a dědic. Již antičtí historici se však v otázce, zda byl Tiberius přítomen Augustově smrti, rozcházejí. Zatímco Suetonius uvádí, že Augustus k sobě Tiberia povolal poté, co se jeho zdravotní stav zhoršil,⁴⁷ Dio Cassius je přesvědčen, že Tiberius byl v této době v Dalmácii a Livia držela smrt Augusta v tajnosti, než se její syn vrátil do Noly,⁴⁸ Tacitus píše, že „není dostatečně zjištěno, zastihl-li Augusta v městě Nola ještě dýchajícího, či již bezduchého.“⁴⁹

Po posledním vydechnutí Římana a zavření jeho očí následovalo *conclamatio* – přítomní opakovaně volali mrtvého jménem. *Conclamatio* se v intervalech opakovalo až do pohřbu těla. Jedním z důvodů tohoto rituálního vyvolávání jména byla snaha

⁴³ PLINIUS: *Naturalis historia*, 11.55.

⁴⁴ SENECA: *Ad Marciam*, 3.

⁴⁵ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

„Zemřel v téže ložnici, kde jeho otec Octavius.“

TACITUS: *Annales*, 1.9.

„Skonal v Nole v domě a v ložnici, kde jeho otec Octavius.“

Nola je město ve střední Kampánii (cca 230 km od Říma).

Werner Eck upozorňuje na možnost, že si Augustus „vědomě vybral toto místo, když cítil svůj konec.“ (ECK, W.: *c.d.*, s. 97).

⁴⁶ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 99.

⁴⁷ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 98.

„Povolal k sobě Tiberia z cesty a dlouho jej držel u sebe v tajném rozhovoru a potom se již nezabýval ničím důležitějším.“

⁴⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.31.

„His death, however, was not immediately made public; for Livia, fearing that as Tiberius was still in Dalmatia there might be some uprising, concealed the fact until he arrived.“

⁴⁹ TACITUS: *Annales*, 1.5.

připomenout si zesnulého a byl to jeden ze způsobů, jak uctít jeho památku.⁵⁰ Pro Římány bylo důležité, aby na ně jejich potomci a pozůstalí vzpomínali: myslím si, že možná právě *conclamatio* měl být jeden ze způsobů, jak ukázat duši zesnulého, že je na něj pamatováno a nebude zapomenut.

Jak moc byly rituály spojené se smrtí pro Římány důležité, dokazuje mimo jiné jeden ze sbírky Ovidiových *Žalozpěvů*. Básník, kterého Augustus poslal do vyhnanství do černomořské Tomidy, odloučení od Říma a samotu velmi těžce snášel a jeho básně reflektují jeho obavy ze smrti v neznámém a pro něj nepřátelském prostředí:

„Já tedy zahynu teď tak daleko, v neznámém kraji,
žalostný bude můj osud samotnou krajinou již.
V domově, na známém lůžku, mé údy nebudou chřadnout,
rovněž se nenajde nikdo, kdo by tu nad mrtvým lkal;
nebude paní má plakat a slzami líce mi skrápět,
aby tak maličko mohla oddálit ode mě smrt.
Nedám poslední vzkazy a nebude moci zde přítel
naposled volat mě jménem, zatlačit hasnoucí zrak.
Nebude pohřební průvod a nebude náhrobek čestný,
mrtvolu neoplakanou krýt bude barbarská zem.“⁵¹

2.2. Smrt mimo Řím a převoz ostatků

Pro Římány bylo důležité, aby byli pohřbeni v Římě, a to i v případě, když zemřeli v cizině. Jak jim byla představa, že by jejich ostatky měly být uloženy jinde než v jejich vlasti, nepříjemná, lze poznat z Ovidiových básní.⁵² Pokud tedy Říman zemřel mimo Řím, snažila se jeho rodina dopravit jeho ostatky (buď tělo mrtvého nebo jeho

⁵⁰ GRAHAM, Emma-Jayne: *From Fragments to Ancestors. Re-defining the Role of Os Resectum in Rituals of Purification and Commemoration in Republican Rome*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 92.

⁵¹ OVIDIUS: *Tristia*, 3.3.

⁵² OVIDIUS: *Tristia*, 3.3.

„Abych alespoň mohl v otčině pochován být?“

„Dbej však, aby mé kosti se vrátily v nevelké urně.“

popel) zpět do města.⁵³ Předpokládám, že zvláště v případě předních mužů bylo nemyslitelné, že by byli pohřbeni v provincii.

Augustus nezemřel v Římě, nýbrž v Nole,⁵⁴ proto bylo první povinností předcházející samotnému pohřbu donést jeho tělo do Říma. Domnívám se, že u osoby jeho významu se ani nepředpokládalo, že by mohl být pohřben v jiném než hlavním městě římského impéria. Navíc se očekávalo, že stejně jako předchozím generacím římských velikánů, i jemu se dostane velkolepého smutečního průvodu Římem, během kterého by se s ním obyvatelé města mohli rozloučit a uctít jeho památku.

Jak smuteční převoz Augustových ostatků probíhal, dokládá Suetonius: „Jeho tělo nesli senátoři municipií a kolonií z Noly až do Bovill, pro horkou roční dobu vždy v noci; přes den bylo vystaveno v basilice toho kterého města nebo v největším z posvátných chrámů. Od Bovill je převzali příslušníci stavu jezdeckého, donesli do města a umístili v předsíni jeho domu.“⁵⁵ Stejně popisuje smuteční pochod také Dio Cassius: „The body of Augustus was carried from Nola by the foremost men of each city in succession. When it drew near Rome, the knights took it in charge and conveyed it by night into the city.“⁵⁶

V průběhu převozu tedy měli lidé žijící v městech, kde průvod zastavoval, možnost přijít se s Augustem rozloučit. Skutečnost, že Augustovo tělo bylo během převozu ukládáno na významných místech a starali se o něj přední mužové italských měst, podle mne odráží úctu, kterou si zesnulý císař získal a kterou mu lidé chtěli projevit i po jeho smrti. Posledním místem, na kterém bylo jeho tělo vystaveno, bylo – v souladu s římskými tradicemi – atrium jeho vlastního domu na Palatinu.

Augustus nebyl samozřejmě jediný člověk, jehož ostatky byly do Říma kvůli náležitému pohřbu převezeny. Také Tiberius, Augustův nástupce, nezemřel v Římě, ale v Misenu,⁵⁷ odkud jeho tělo do Říma dopravil jeho vnuk a nový vládce Caligula. Nicméně převoz ostatků Tiberia vypadal velmi odlišně od průvodu jeho předchůdce. Na rozdíl od Augusta, Tiberius nebyl mezi lidem oblíbený, mnozí jej přímo nenáviděli. Proto se z jeho smrti a nástupu Caliguly radovali a netruchlili nad skonem císaře: „A tak jakmile vytáhl od Misena, byl ve smutečním rouchu a doprovázejí pohřeb Tiberiův,

⁵³ CARROLL, Maureen: *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford 2006, s. 163.

⁵⁴ Poznámka 45.

⁵⁵ Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

Bovilly (latinsky Bovillae) bylo město v Latii (cca 18 km od Říma).

⁵⁶ Dio Cassius: *Rómaiké historía*, 56.31.

⁵⁷ Misenum byl přístav v Kampánii, kde byla umístěna největší základna římského námořnictva.

přece postupoval k Římu mezi oltáři, žertvami a planoucími pochodněmi velmi hustým a velmi rozradostněním davem lidí.⁵⁸

V době Augustovy vlády zahynul v Germánii Drusus, císařův nevlastní syn. Stejně jako mnoho jiných významných mužů před ním, i v jeho případě se očekávalo, že bude pohřben v Římě. Převoz ostatků popisují opět Suetonius a Dio Cassius. Podle Suetonia Tiberius „o svého bratra Drusa přišel v Germánii a dovezl jeho mrtvé tělo, kráčeje před ním po celou cestu pěšky až do Říma.“⁵⁹ „Jeho mrtvé tělo dopravovali přední mužové z municipií až na hranici Říma, kde je převzaly dekurie úřednických tajemníků.“⁶⁰

Téměř totožné je i Dionova vypravování: „Tiberius found him still breathing, and on his death carried the body to Rome, causing the centurions and military tribunes to carry it over the first stage of the journey,— as far as the winter quarters of the army,— and after that the foremost men of each city.“⁶¹ Dio navíc dodává, že první část cesty doprovázeli Drusovo tělo vojenští úředníci, což se mi zdá velmi pravděpodobné: Drusus byl oblíbený velitel a vojáci mu takto mohli projevit svou úctu.

Na základě písemných pramenů tedy usuzuji, že pro Římany bylo velmi důležité, aby jejich ostatky byly pohřbeny v jejich domovině. Představa pohřbu v cizí zemi jim byla nepříjemná. Zemřel-li mimo Řím obyčejný člověk, jeho rodina se podle mne snažila dopravit tělo do města co nejrychleji a samotný převoz byl jednoduchý, zatímco převozy těl významných zesnulých připomínaly ceremonii.

2.3. Funestatio

Obyvatelé domu, ve kterém došlo k úmrtí, byli považováni za nečisté (nesměli se věnovat veřejné činnosti a vykonávat náboženské obřady) – a to od okamžiku smrti Římana až do devátého dne po pohřbu, kdy proběhlo rituální obětování a očištění (*novendial sacrificium*). V této době se rituálně nečistí nemohli účastnit běžných úkonů a museli se stranit společnosti. Podle římské víry opustili zesnulí svět živých až devátého dne od pohřbu po vykonání všech obřadů. Stejně tak i pozůstalí se mohli až devátého dne vrátit ke svému normálnímu životu. Období této rituální nečistoty

⁵⁸ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 13.

⁵⁹ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Tiberius*, 7.

⁶⁰ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Claudius*, 1.

⁶¹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 55.2.

odpovídalo také oficiální době, kdy se od rodiny a blízkých zesnulého očekávalo, že budou držet smutek (*funestatio*).⁶²

Od raných dob existence Říma ve městě platily zákony (údajně zavedené druhým římským králem Numou), které určovaly délku smutku: „Sám také stanovil dobu trvání smutku podle různého stupně věku, tak se například nemělo truchlit pro dítě mladší než tři léta a pro starší ne více měsíců než kolik let žilo, a to až do deseti, déle se nemělo truchlit při žádném věku, nýbrž doba nejdelšího smutku měla být desetiměsíční a takovouto dobu i manželky zemřelých musely zůstat vdovami.“⁶³

Tyto zákony byly stále v platnosti i na počátku římského císařství, jak dokládá například jeden ze Senekových dopisů: „Naši předkové stanovili ženám rok smutku, ne aby tak dlouho žalostnily, ale aby tak nečinily déle. Pro muže není stanovena zákonem žádná lhůta, protože by žádná nebyla čestná.“⁶⁴ Seneca vysvětluje význam Numových zákonů: pozůstalí neměli smutek držet po celou určenou dobu, nýbrž zákony určovaly jistou hranici, do kdy bylo vhodné truchlit a která by neměla být překračována. Nicméně se tak dělo, jak dokazuje opět Seneca ve své *Útěše pro Marcii*, kdy matce, jež ztratila syna, vytýká, že pro něj truchlí již tři roky.⁶⁵

Římané měli odlišné normy pro muže a ženy. Zatímco od žen se čekalo, že po smrti svých blízkých budou držet smutek, pro muže nebylo vhodné, aby veřejně truchlili, nepříslušelo se, aby se podvolili svým citům (podle Římanů byly ženy citlivější než muži).⁶⁶ Vnímání ženského a mužského smutku se odráží také v chování pozůstalých během pohřbu, kdy ženy dávaly svou ztrátu okázale najevo a muži zachovávali zdrženlivost.⁶⁷

Smrt dítěte představovala z hlediska římských tradic a rituálů výjimku. V případě úmrtí dítěte, které nedosáhlo puberty, zůstávali ostatní členové domácnosti

⁶² DUFALLO, Basil: *The Ghosts of the Past. Latin Literature, the Dead and Rome's Transition to a Principate*. Columbus 2007, s. 4.

GRAHAM, E-J.: *c.d.*, s. 101.

⁶³ PLÚTARCHOS: *Bioi paralléloi*, Numa, 12.

⁶⁴ SENECA: *Epistulae morales ad Lucilium*, 63.

⁶⁵ SENECA: *Ad Marciam*, 1.

„Už uplynuly tři roky a tvá bolest neztratila nic ze své původní prudkosti.“

⁶⁶ SENECA.: *Ad Marciam*, 11.

„Musíte se tedy co nejvíc ovládat především vy ženy, které jste mimořádně citlivé.“

Jako příklad, jak by se muž (a k tomu vládce Říma) chovat neměl, popisuje Seneca reakci císaře Caliguly na smrt jeho sestry Drusilly: „Gaius Caesar, člověk, který neuměl snášet zármutek ani prožívat radost způsobem hodným vladaře, vyhýbal se po smrti své sestry Drusilly pohledu občanů a styku s nimi, neúčastnil se sestřina pohřbu, nevzdal jí poslední poctu, nýbrž snažil se ve své albské vile zmírnit tuto hořkou ztrátu hrou v kostky a jinými hrami a zaměstnáními tohoto druhu. Jaká hanba pro naši říši!“ (SENECA: *Ad Polybium*, 17).

⁶⁷ Kapitola Pohřební průvod.

rituálně čistými (pokud bylo jeho tělo odneseno z domu během noci), neboť dítě nebylo považováno za plnohodnotného člena domácnosti. Také pohřby dětí neprobíhaly typickým způsobem, dítě nebylo považováno za plnoprávného člena římské společnosti. Kvůli této představě mohly být děti (na rozdíl od dospělých jedinců) pohřbívány uvnitř městských hradeb. Pohřby dětí se často konaly v noci a nebyly doprovázeny rituály typickými pro pohřby dospělých jedinců. Tato skutečnost odpovídala tehdejšímu názoru o vývoji lidské duše, podle kterých nebyla duše dítěte ještě zcela vyvinuta. Z tohoto důvodu nebylo nutné po smrti dítěte držet smutek, což bylo stanoveno také v Numových zákonech.⁶⁸ Přesto předpokládám, že ačkoliv zde chybělo ono formální pravidlo vztahující se na jiné zesnulé, i tak rodina oplakávala smrt dítěte.

Ačkoliv se Římané se smrtí setkávali často, neznamenalo to, že by vůči ní byli psychicky odolní. Se smutkem nad ztrátou blízkého člověka se museli vypořádat stejně jako dnešní lidé. Proto se mnozí spisovatelé a filozofové zabývali otázkou smrti a jak se s ní vyrovnat. Spisy tohoto typu jsou známé jako útěchy: „Útěcha (*consolatio*) jako literární žánr, který se pěstoval již v řecké filozofické tradici, se soustřeďuje na jistý okruh etických námětů (pomíjivost času, nestálost žití, smrt jakožto nevyhnutelný osud člověka atd.).“⁶⁹

Seneca, jeden z hlavních římských autorů útěch, ve své *Útěše pro Marcii* – věnované matce, jež ztratila svého syna – uvádí dva příklady, jak se se ztrátou vyrovnat. Popisuje osud Octavie a Livie, sestry a manželky Augusta. Octavia se se smrtí svého syna Marcella nikdy nesmířila a až do své vlastní smrti pro něj truchlila, nesnesla kolem sebe nic, co by jí ho připomínalo, odmítala jak útěchy od přátel, tak pocty pro svého mrtvého syna a uzavřela se do sebe.⁷⁰ Oproti tomu se Livia po smrti svého syna Drusa vrátila – po uplynutí oficiální doby předepsané pro truchlení – k běžnému životu a nestránila se svého okolí. Na rozdíl od Octavie přijala skutečnost, že její syn zemřel, dokázala se s tím vyrovnat, uchovávat jeho památku a byla ráda, že jiní na něj taktéž nezapomněli.⁷¹

⁶⁸ LINDSAY, Hugh: *Death-Pollution and Funerals in the City of Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 154–155.

⁶⁹ CONTE, G. B.: *c.d.*, s. 370.

⁷⁰ SENECA: *Ad Marciam*, 2.

„Dokud jeho matka Octavia žila, nepřestala pro něho plakat a naříkat a nechtěla slyšet žádné hlasy, které by jí přinesly úlevu. Nenechala se ani přivést na jiné myšlenky, jak byla zahloubána do jediné věci a celou duší k ní upřena. Jaká byla v den pohřbu, taková byla pak po celý život... Nechtěla mít žádnou podobiznu svého předraženého syna, nechtěla slyšet žádnou zmínku o něm... Cítila se dobře jen v temnu a o samotě, odvracela se i od svého bratra, odmítala verše složené na oslavu Marcellovy památky i jiné pocty poskytnuté mu literaturou a uzavřela svůj sluch před jakýmkoliv utěšováním.“

⁷¹ SENECA: *Ad Marciam*, 3.

Seneca se snažil lidem radit, jak překonat smutek. Doporučoval jim, aby se svým pocitem příliš nepoddávali, aby truchlili málo, krátce, tiše.⁷² I přes své názory však Seneca chápal, že pozůstalí cítí bolest,⁷³ nechtěl, aby zcela přestali truchlit, nýbrž aby zachovali vhodnou míru svého smutku: „Nechť naše oči při ztrátě přítele ani nezůstanou suché, ani neroní slzy proudem. Budiž dovoleno slzet, nikoli však plakat.“⁷⁴

Již před Augustem bylo obvyklé, že pohřby římské aristokracie nebyly pouze soukromou záležitostí rodiny, nýbrž se jednalo o událost veřejnou, na kterou byli zváni všichni obyvatelé města.⁷⁵ Nicméně Augustův pohřeb Řím doslova zastavil: byl vyhlášen „veřejný smutek pro smrt Augustovu“,⁷⁶ což znamenalo přerušení veškeré veřejné, ale také soukromé činnosti. Navíc je také doloženo, že i někteří velitelé vojsk zastavili vojenské povinnosti,⁷⁷ takže se tímto veřejný smutek za Augusta rozšířil za hranice Itálie do římských provincií.

Stalo se zvykem, že v Římě byl poté vždy po smrti císaře (nebo významného člena císařské rodiny) vyhlášen veřejný smutek (*iustitium*), během kterého byla zakázána jakákoliv veřejná činnost.⁷⁸ Kromě již zmiňovaného oficiálního smutku za smrt Augusta byl vyhlášen také státní smutek za Caesara (při kterém, jak dokládá Suetonius, netruchlili pouze Římané, nýbrž také cizinci).⁷⁹

Ze zpráv antických historiků však známe také případy, kdy vyhlášení oficiálního smutku nebylo nutné, a přesto římský lid upřímně truchlil nad ztrátou významného muže – jako příklad bych uvedla smrt Germanika, kdy nejen Římané litovali jeho skonu, jako by to byl jejich vlastní příbuzný: „A když posléze vešlo v obecnou známost,

„Jakmile jej však uložila v hrobce, v téže chvíli pochovala syna i svou bolest a netruchlila víc, než bylo slušné vzhledem k tomu, že Caesar byl živ a zdrav, a vhodné vzhledem k tomu, že byl živ a zdrav její druhý syn. Nepřestala potom vyslovovat jméno svého Drusa, připomínat si jeho podobu všude, doma i na veřejnosti, a mít velkou radost, když o něm sama mluvila i když o něm slyšela mluvit druhé. Žila s takovou vzpomínkou na něho, jakou v sobě nemůže živit a obnovovat nikdo, kdo si ji učinil smutnou.“

⁷² SENECA: *Ad Marciam*, 6.

„Proto se ovládejme a nenechme se strhnout z cesty prudkostí citů.“

SENECA: *Ad Marciam*, 7.

„Není přirozené nechat se zlomit zármutkem.“

⁷³ SENECA: *Ad Marciam*, 7.

„Vždyť se do duše člověka nutně zahryzne bolest nejen při ztrátě drahé bolesti, ale i při pouhém rozloučení a sevře i nejstatečnější srdce.“

⁷⁴ SENECA: *Epistulae morales ad Lucilium*, 63.

⁷⁵ DUFALLO, B.: *c.d.*, s. 6.

⁷⁶ TACITUS: *Annales*, 1.50.

⁷⁷ TACITUS: *Annales*, 1.16.

„V letním táboře ležely pohromadě tři legie pod velením Iunia Blaesa; když se dověděl o Augustově smrti a nastoupení Tiberiově, na znamení smutku nebo radosti zastavil obvyklé vojenské povinnosti.“

⁷⁸ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 91.

⁷⁹ SUTONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

„Při hlubokém státním smutku naříkalo ve svých střediscích i množství cizinců, vždy po svém způsobu, obzvláště Židé, kteří ještě několik nocí po sobě jdoucích navštěvovali žároviště.“

že skončil, nebylo možno udržet v mezích obecný nářek žádnými útěchami, žádnými edikty.⁸⁰ Reakci na smrt Germanika popsal následujícími slovy Suetonius: „Mnohem však větší a pevnější známky jeho váženosti se objevily při jeho smrti a po smrti. V jeho úmrtní den házeli kameny na chrámy, vyvraceli oltáře bohů, někteří vyvrhli rodinné Láry na ulici, manželé odkládali děti právě narozené. Ba vykládá se, že i barbaři, kteří válčili doma mezi sebou anebo proti nám, jako by šlo o domácí a společný smutek, přivolili k příměří. Někteří malí králové prý odložili vous a dali svým manželkám ostříhat vlasy na znamení vrcholného žalu.“⁸¹

Na výše zmiňovaných příkladech, kdy byl vyhlášen státní smutek, můžeme vidět, jak se rozšířil okruh truchlících, kteří drželi smutek za zesnulého: z původně pouze příbuzných na veškeré obyvatele Říma i celé říše. Ať už bylo *iustitium* vyhlášeno po smrti významného muže, který se zasloužil o dobro římské říše, nebo po smrti člena vládnoucí dynastie, za nějž lidé drželi smutek nikoliv kvůli jeho činům, nýbrž jeho vztahu s císařem,⁸² stalo se truchlení, záležitost původně soukromá, domácí, záležitostí veřejnou.

2.4. Příprava na pohřeb

Oficiálně byl za pohřeb a jeho přípravu odpovědný dědic zesnulého. Již v antickém Římě existovaly pohřební ústavy, které měly na starosti organizování pohřbů a péči o tělo zesnulých. Dědici tedy stačilo domluvit se s majitelem jednoho z pohřebních ústavů, který vše zajistil. Tito majitelé byli označováni jako *libitinarii*. Jejich profese byla pojmenována podle starořímské bohyně smrti Libitiny, která byla postupně ztotožněna s Venuší a následně uctívána jako Venuše Libitina.⁸³ Kolem jejího

⁸⁰ Suetonius: *De vita Caesarum, Caligula*, 6.

⁸¹ Suetonius: *De vita Caesarum, Caligula*, 5.

⁸² Známy je státní smutek, který Caligula vyhlásil po smrti své oblíbené sestry Drusilly: „Po její smrti vyhlásil přerušeni soudních procesů jakožto státní smutek, při němž smát se, koupat se nebo večerět ve společnosti rodičů, manželky nebo dětí znamenalo přijít o hrdlo.“ (Suetonius: *De vita Caesarum, Caligula*, 24).

⁸³ Libitinu jako bohyni zemřelých jmenuje Plútarchos, který zároveň píše o spojení Libitiny s Venuší (římskou obdobou Afrodité), což považuje za velmi příhodné, neboť Venuše byla bohyní lásky a plodnosti, a tak by v jednom božstvu (tedy Venuši Libitině) byl spojen začátek i konec lidského života: „...nýbrž aby se i bohové pod zemí uctívali předepsaným způsobem, neboť k sobě přijímají nejlepší část z nás; zvláště však tak zvanou Libitinu, jakožto bohyni dohlížející na povinnosti k zemřelým, ať už je to Persefoné nebo Afrodité, jak se domnívají nejučenější z Římanů, kteří nikoli nevhodně vztahují k jediné bohyni vše, co se týká zrození i skonání člověka.“ (Plútarchos: *Bioi paralléloi, Numa*, 12).

chrámu byli v Římě shromážděni pohřební zřizenci a právě sem přicházeli pozůstalí, kteří si chtěli zajistit jejich služby.⁸⁴

Pokud si to pozůstalí mohli finančně dovolit a zároveň se chtěli zbavit starosti o pohřeb, mohli jeho organizaci svěřit pohřebnímu ústavu. Pohřební procesí plánoval zřízenec pohřebního ústavu označovaný jako *dissignator*. Stejně tak si Římané mohli najmout i další pohřební pracovníky – o přípravu těla se starali *pollinctores*, pohřební nosítka mohli nést nosiči *vespillones*, *fossores* kopali hroby a *ustores* spalovali těla. Pohřební ústavy byly schopny zajistit také hudebníky, zpěváky, tanečníky nebo plačky pro pohřební průvody římských aristokratů.⁸⁵

O tělo zesnulého se starali zřizenci pohřebních ústavů *pollinctores*. V tradičních nebo nepříliš bohatých rodinách to však byly ženy, příbuzné zesnulého, které jeho tělo připravily k pohřbu (tím, že se dědic a další rodinní příslušníci aktivně zapojili, vyjadřovali svou úctu k zesnulému). Tělo bylo omyto vodou, namazáno vonnými oleji a mastmi (zejména v případě, když se měl pohřeb konat až za několik dní), obléknuto do slavnostního šatu a kolem hlavy mrtvého byl připevněn věnec.⁸⁶ Posmrtnou přípravu těla popsal ve své *Aeneidě* Vergilius: „V kotlích nad ohněm vroucích mu teplou někteří vodu | chystají, pak jej myjí a ztuhlou mrtvolu maží. | Lkají, pak zvednou tělo a s pláčem je na lůžko kladou, | krásný nachový šat naň položí.“⁸⁷

Nejčastěji byli zesnulí Římané oblékáni do bílé togy, formálního oděvu římských občanů. Pouze mrtví z nejhudších vrstev obyvatelstva, kteří togu nevlastnili (a pro jejichž pozůstalé by byl její nákup zbytečným výdajem), byli zahaleni do kusu tmavé látky. Pokud byl mrtvý římským úředníkem, byl oblečen do svého úředního roucha – togy pretexty s purpurovým lemem.⁸⁸

⁸⁴ BODEL, John: *Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 135.

⁸⁵ Kapitola Pohřební průvod.
Tamtéž, s. 137–138.

⁸⁶ LINDSAY, H.: *c.d.*, s. 157.

TURCAN, Robert: *The Gods of Ancient Rome. Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Times*. New York 2000, s. 26.

Běžně se jednalo květinový věnec, nicméně pokud Říman za své (nejčastěji válečné) zásluhy získal čestný věnec jako vyznamenání, byl jím ozdoben. Tento zvyk je doložen například u Cicerona: „The ornaments gained by merit do belong to the dead, because the law enjoins that such a crown should be placed on the deceased, who has deserved it by his virtue.“ (CICERO: *De legibus*, 2.24).

⁸⁷ VERGILIUS: *Aeneis*, 6.218-221.

⁸⁸ LINDSAY, H.: *c.d.*, s. 162.

Úřední tógu jako šat nebožtíků jmenuje Lucanus: „Nachové roucho teď není už průvodcem úřední moci.“ (LUCANUS: *Pharsalia*, 2.18).

Od Řeků převzali Římané zvyk vkládat mrtvému do úst pod jazyk minci jako odměnu Charónovi, převozníkovi duší zemřelých do podsvětí. Tento zvyk popisuje řecký satirik Lúkiános: „Zemře-li někdo blízký, přijdou především s obolem a vloží mu jej do úst jako mzdu pro převozníka.“⁸⁹ Pokud podle antických představ duše mrtvého nemohla zaplatit (nebo pokud jeho tělo nebylo řádně pohřbeno), Charón ji nepřevzl a musela bloudit na druhé straně řeky Styx.⁹⁰

Když bylo tělo zesnulého připraveno, bylo uloženo na pohřební lehátko (*lectus funebris*).⁹¹ Lehátko bylo ozdobeno květy (květiny v římském světě představovaly symbol pomíjivosti lidského života) a kolem něj byly rozestaveny hořící svíce, lucerny a kandelábry s olejovými kahanci. V kadidelnicích byly spalovány parfémy a vonné směsi. Pohřební lehátko bylo umístěno v atriu domu nebo v jiné (reprezentativní) místnosti, žil-li zesnulý v bytě, přičemž tělo muselo být vždy položeno tak, aby nohy směřovaly ke dveřím.⁹²

Před vchodem domu, kde zesnulý Říman žil, byla umístěna cypřišová větev jako znamení pro kolemjdoucí, že dům drží smutek nad zesnulým člověkem. Cypřiš byl strom zasvěcený Plutonovi, bohu podsvětí a smrti: „This tree is sacred to Pluto, and hence it is used as a sign of mourning placed at the entrance of a house.“⁹³ Cypřiš se stal symbolem smrti, neboť uřezaná cypřišová větev již nikdy nevyrostla.⁹⁴ Kromě cypřišové větve mohl být vchod domu označován také větví z borovice: „This is a funereal tree, and, as an emblem of death, is placed before the door of the deceased, and is left to grow in the vicinity of the funeral pile.“⁹⁵

Římská elita nechávala těla zesnulých vystavená až jeden týden.⁹⁶ V domácnostech chudých Římanů se pohřeb pravděpodobně konal velmi rychle po

⁸⁹ LÚKIÁNOS: *De Luctu*, 10.

⁹⁰ CUMONT, Franz: *After Life in Roman Paganism*. Memphis 2010, s. 55.

VERGILIUS: *Aeneis*, 6.325-330.

„Zástup, který tu zříš, jsou ubohé bez pohřbu duše, | převozník ten je Charón; co jedou, pohřbeni byli, | neboť k hrozným těm břehům a přes ony hučivé proudy | nesmí převézt je dřív, než dojdou poklidu v hrobě – | těkají plných sto roků a lítají po těchto březích, | než jsou přijati na loď a na řeku žádoucí vstoupí.“

⁹¹ Obr. 2, 3.

⁹² TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 44.

LINDSAY, H.: *c.d.*, s. 163.

⁹³ PLINIUS: *Naturalis historia*, 16.60.

⁹⁴ LINDSAY, H.: *c.d.*, s. 155.

Dům byl takto značen jako varování před znečištěním smrtí (což bylo důležité především pro kněží, aby se vyvarovali kontaktu se smrtí a mohli bez omezení vykonávat obřady).

⁹⁵ PLINIUS: *Naturalis historia*, 16.18.

⁹⁶ Důvod, proč tomu tak bylo, neuvádí ani prameny, ani sekundární zdroje. Je možné, že antičtí autoři neměli důvod vysvětlovat skutečnost, která byla všem známá, nebo naopak tento rituál pocházel ze starších dob a oni sami neznali jeho původ.

úmrtí a tělo zesnulého nebývalo vystavováno.⁹⁷ Předpokládám, že chudé rodiny, které obývaly několik místností (nebo dokonce pouze jednu místnost), si jednak finančně nemohli dovolit balzamovat tělo mrtvého, aby jej mohly vystavit (konzervační látky patřily k poměrně drahému zboží), jednak ve svém obydlí neměly ani místo na řádné vystavení těla, navíc by to pro ně (kvůli malému prostoru) muselo být velmi nehygienické.

Pohřeb zesnulého býval plánován v době, kdy bylo tělo mrtvého Římana vystaveno v atriu jeho domu. Podoba samotného pohřbu se odvíjela od sociální a ekonomické situace nebožtíka a jeho rodiny, pohřeb měl vyjadřovat jeho identitu. Výdaje na pohřeb (a celkově starost o pohřeb) spočívaly buď na dědici zesnulého nebo na hlavě rodiny, pokud zesnulý neměl právo určit dědice (například v případě úmrtí nedospělých osob). Většina obyvatel Říma měla jednoduchý a nepříliš drahý pohřeb, pouze malé procento tvořící městskou elitu si mohlo bez problémů dovolit nákladný obřad, bohatou hostinu a drahou přípravu těla.⁹⁸

2.5. Poslední vůle

Římané si byli vědomi, že jejich pohřeb i posmrtné bytí je zcela v rukou pozůstalých: „Nebožtíci nejsou totiž sami schopni žádného jednání a jsou zcela odkázáni na to, co s nimi živí učiní.“⁹⁹ Většina lidí se spoléhala na své blízké, že s jejich ostatky budou jednat s úctou a vystrojí jim řádný pohřeb. Myslím si, že ačkoliv se bohatí (na rozdíl od nižších vrstev) nemuseli bát, že s jejich ostatky nebude dobře naloženo, chtěli se přesto ujistit, že pohřeb a s ním související rituály a jiné záležitosti proběhnou podle jejich představ. Jako pojistka sloužila poslední vůle, do které mohly být zahrnuty požadavky týkající se pohřbu¹⁰⁰ a popis hrobky zesnulého, pokud si ji nepostavil už za svého života. Bylo ustanoveno, že dědic získá dědictví po zesnulém pouze v případě, že všechny tyto požadavky splní.¹⁰¹

⁹⁷ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 73.

⁹⁸ ALDRETE, Gregory: *Daily Life in the Roman City*. Westport 2004, s. 83.

HOPE, V.: *Roman Death*, s. 67.

⁹⁹ ARTEMIDÓROS: *Oneirocritica*, 2.49.

¹⁰⁰ Také Augustus sepsal pokyny pro svůj pohřeb: „Z oněch tří svitků v jednom zahrnul pokyny pro svůj pohřeb.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101), „...in the first were written detailed instructions regarding his funeral.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historió*, 56.33).

¹⁰¹ CARROLL, M.: *Spirits of the Dead*, s. 40.

Obvykle se dědicem zesnulého stával jeho nejstarší syn, ale samozřejmě existovaly výjimky – například když zesnulý neměl syna nebo jej naopak chtěl dědictví zbavit. Pokud člověk neměl děti, které by po něm mohly dědit, byla často součástí jeho poslední vůle také adopce. Důvod je podle mého názoru zcela zřejmý: Římané se starali o slávu rodu a snažili se jej zachovat, potřebovali potomka, který by se staral o kult mrtvých a uchovával památku zesnulých předků, také si přáli ponechat hmotný majetek v rodině. Proto – ačkoliv sami neměli vlastní děti – chtěli rod zachovat alespoň prostřednictvím adopce.¹⁰²

Caesar, který neměl žádného syna, ustanovil původně za svého dědice manžela své dcery Iulie a svého (v té době) politického spojence Gnaea Pompeia.¹⁰³ Když se jejich cesty rozešly, jmenoval svými dědici vnuky svých sester (tedy své nejbližší mužské příbuzné), přičemž hlavním dědicem se stal Augustus, v té době známý jako Gaius Octavius: „Ale ve své zcela poslední závěti ustanovil tři dědice, vnuky svých sester, a to ze tří čtvrtin Gaia Octavia a ze zbývajících čtvrtiny Lucia Pinaria s Quintem Pediem.“¹⁰⁴ Navíc ve své závěti Octavia adoptoval jako svého syna, ten tím získal jeho jméno i společenské postavení.¹⁰⁵ Kromě toho obsahovala Caesarova závěť pokyny, jak naložit s dědictvím, pokud se mu narodí syn a on do té doby nestačí sepsat závěť novou.¹⁰⁶

Když se tedy po Caesarově smrti stal jeho hlavním dědicem Octavianus, jeho matka Atia i nevlastní otec Philippus mu radili, aby se dědictví vzdal.¹⁰⁷ Dědic měl totiž právo dědictví nepřijmout. V poslední vůli byl často uveden časový limit, během kterého se dědic musel rozhodnout, zda dědictví přijímá, a náhradní dědic pro případ, že by hlavní dědic odmítl,¹⁰⁸ jak je doloženo u Appiána: „Římané totiž měli ve zvyku

¹⁰² ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 91–92.

¹⁰³ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

„Quintus Tubero podává zprávu, že v době od prvního konsulátu až do začátku války občanské činil Caesar v svých závětech dědicem vždy Gnaea Pompeia a že to bylo veřejně oznámeno vojákům.“

¹⁰⁴ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

¹⁰⁵ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.143.

„Jakmile lid spatřil, jak nesou Caesarovu závěť, ihned důrazně žádal, aby byla přečtena. Caesar v ní adoptoval Octavia, vnuka své sestry.“

SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

„Na dolním okraji závětní destičky také přijal Gaia Octavia do své rodiny a propůjčil mu své jméno.“

¹⁰⁶ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

„Mnoho svých vrahů tam jmenoval za poručníky svého syna, jestliže by se mu nějaký narodil.“

¹⁰⁷ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 8.

„Posléze se vydal do Říma a ujal se dědictví, přestože matka vyslovovala pochybnosti a otčím Marcus Philippus, bývalý konsul, ho od toho dokonce velmi odrazoval.“

¹⁰⁸ ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 92.

uvádět vedle prvních dědiců i druhé, kdyby první nemohli dědictví převzít.”¹⁰⁹ Myslím si, že Octavianus sám svou situaci náležitě uvážil a uvědomil si, že jako Caesarův syn a dědic získá lepší výchozí postavení pro svou kariéru. I přes možné nebezpečí spojené s Caesarovým jménem a odkazem se Octavianus rozhodl následovat své politické ambice.

Požízení poslední vůle bylo rituálem samo o sobě. Poslední vůle musela být sepsána v přítomnosti sedmi svědků. Jeden z nich, *libiprens*, držel po celou dobu sepsávání poslední vůle váhy (domnívám se, že důvodem byla skutečnost, že váhy byly již v antice symbolem spravedlnosti). Aby byla poslední vůle platná, musela bezpodmínečně obsahovat jméno hlavního dědice a musela být podepsána všemi sedmi svědky a posléze zapečetěná. Pokud nebyla dodržena přítomnost sedmi svědků nebo pokud byla poslední vůle poškozená (například ušpiněná, popsaná nebo se zničenou pečeti), nebyla považována za platnou.¹¹⁰

Málokdo sepisoval svou poslední vůli na smrtelné posteli. Bylo obvyklé, že lidé během svého života svou závěť několikrát měnili nebo k ní přidávali dodatky, pokud došlo ke změně v jejich životě. Poslední vůle byla pořizována v soukromí, taktéž její obsah nebyl veřejnosti známý. Kromě svědků a zůstavitele jej znaly pouze ty osoby, kterým jej zůstavitel svěřil. Nicméně se zůstavitel mohl rozhodnout netajit se svou závětí a její text zveřejnit.¹¹¹ Tímto byl známý Caesar, který předčítával části své poslední vůle před vojáky.¹¹² Myslím si, že důvodem mohla být snaha veřejně ukázat své úmysly a zároveň tím projevil důvěru ve své vojáky.

Závěti byly uloženy v chrámu bohyně Vesty a střeženy vestálkami.¹¹³ Bylo nemyslitelné, aby někdo odcizil a přečetl závěť cizího člověka. Tohoto se dopustil během občanské války Octavianus, který „dal otevřeně a veřejně přečíst závěť, kterou [Antonius] v Římě zanechal a v níž dokonce i děti Kleopatřiny uváděl mezi svými dědici.“¹¹⁴ Octavianus se tedy dopustil tohoto (v římských očích) extrémního činu, aby oslabil svého politického soupeře, což se mu také podařilo. Římský lid byl rozhořčen

¹⁰⁹ APPIANOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.143.

¹¹⁰ ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 92.

¹¹¹ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 27, 30.

¹¹² SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

„Quintus Tubero podává zprávu, že v době od prvního konsulátu až do začátku války občanské činil Caesar v svých závětech dědicem vždy Gnaea Pompeia a že to bylo veřejně oznámeno vojákům.“

¹¹³ Na tomto místě uložili své poslední vůle Caesar i Augustus: „[Závěť] svěřil v opatrování představené vestálek.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83), „Dal je [poslední pořizování] uložit u panen Vestiných.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101).

¹¹⁴ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 17.

neřímským obsahem Antoniovy poslední vůle – a to do takové míry, že Octavianovo provinění bylo očividně zcela opomenuto.

V případě smrti člověka, který neměl poslední vůli, připadl jeho majetek pokrevním příbuzným (za předpokladu, že byli svobodnými římskými občany), na prvním místě dětem zesnulého. Poslední vůle byla záležitostí typickou především pro vzdělané a bohaté muže. Většina římského obyvatelstva však neměla příliš rozsáhlý majetek, proto ani poslední vůli nesepisovala, neboť by neměla velký význam.¹¹⁵

Z děl antických spisovatelů můžeme poznat, že poslední vůle Římanů se nevěnovaly pouze otázce dědictví, ale obsahovaly i další pokyny, žádosti a přání zůstavitele. Dále mohly být součástí závěti také odkazy příbuzným a přátelům. Caesar tak věnoval lidu své zahrady i určitý finanční obnos: „Své zahrady dal k užívání lidu a každému Římanovi žijícímu v Římě odkázal sedmdesát pět attických drachem.“¹¹⁶ Augustův přítel Agrippa zase odkázal lidu římskému zahrady a lázně: „Even at his death he left them gardens and the baths named after him.“¹¹⁷ Předpokládám, že podobné odkazy si mohli dovolit skutečně jen ti nejbohatší. Domnívám se, že hlavním záměrem těchto štědrých odkazů byla snaha předních Římanů pozvednout svou vlastní osobu. Patrně doufali, že když obdarují všechen římský lid, bude jejich památka oslavována a vzpomínána.

Myslím si, že větší popularitu mohlo mrtvému (případně jeho živým příbuzným) přinést darování místa, z něhož by se mohli těšit všichni obyvatelé Říma. Samozřejmě nepopírám, že peněžní dary byly taktéž velmi oblíbené, ale ty byly odkázány pouze mužům s římským občanstvím. Tedy značné části obyvatel města se takový odkaz netýkal. Na druhou stranu zpřístupněním dosud soukromých zahrad nebo postavením veřejné budovy připadl odkaz po mrtvém skutečně všem. Podle mého názoru zmiňované zahrady či lázně byly dary velmi vítané, byla to místa pro odpočinek i zábavu, kterých mohli bez rozdílu využít lidé ze všech společenských vrstev. Domnívám se, že veřejné zahrady a parky oceňovali zvláště chudší obyvatelé velkoměsta, kteří – na rozdíl od těch movitějších – nevlastnili domy se soukromými zahradami.

¹¹⁵ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 27–28.

¹¹⁶ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.143.

Tutéž informaci (až na rozdílnou měnu) najdeme i u Suetonia: „Lidu obecně odkázal své zahrady u Tiberu, jednotlivě každému muži po třech stech sestercích.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83).

¹¹⁷ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 54.29.

Jednalo se o lázně a zahrady označované jeho jménem, které za svého života nechal vybudovat na Martově poli.

Augustus sám byl ve svých odkazech velmi štědrý: „He also directed that many articles and sums of money should be given to many different persons, both relatives of his and others unrelated, not only to senators and knights but also to kings; to the people he left forty million sesterces; and as for the soldiers, one thousand sesterces apiece to the Pretorians, half that amount to the city troops, and to the rest of the citizen soldiery three hundred each.“¹¹⁸ Předpokládám, že se jednalo o dary neobyčejné a velmi štědré, jinak by jim spisovatelé nevěnovali takovou pozornost. Myslím si, že Augustus mohl chtít, aby na něj lid s vděčností vzpomínal, ale zároveň se také ztotožňoval se svou rolí otce římského národa a tímto způsobem chtěl vyjádřit svou lásku k němu.

Tatáž trojice antických spisovatelů (Dio Cassius, Tacitus, Suetonius), která zaznamenala císařovy odkazy, věnovala značnou pozornost Augustově závěti celkově. Tacitus ji ve svých *Letopisech* popsal takto: „Jeho závěť, kterou přinesly panny Vestiny, ustanovila za dědice Tiberia a Livii. Livia byla přijata do rodiny Juliů s čestným názvem Augusta.“¹¹⁹ Dio Cassius se Augustově závěti věnoval mnohem podrobněji: „His will Drusus took from the Vestal Virgins, with whom it had been deposited, and carried it into the senate. Those who had witnessed the document examined the seals, and then it was read in the hearing of the senate... It showed that two-thirds of the inheritance had been left to Tiberius and the remainder to Livia... These two, then, were named as heirs.“¹²⁰

„Four books were then brought in and Drusus read them. In the first were written detailed instructions regarding his funeral; in the second were recorded all the acts which he had performed, which he commanded also to be inscribed upon bronze columns to be set up around his shrine; the third contained an account of military matters, of the revenues, and of the public expenditures, the amount of money in the treasuries, and everything else of the sort that had a bearing upon the administration of

¹¹⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.32.

Stejně informace uvádějí také Tacitus se Suetoniem.

SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

„Lidu římskému odkázal čtyřicet miliónů sestertiů, městským tribuům tři a půl miliónu, vojákům tělesné stráže každému tisíc, členům městských kohort každému pět set, legionářům každému tři sta sestertiů.“

TACITUS: *Annales*, 1.8.

„Odkazy nepřekročily obvyklou občanskou míru, ledaže odkázal národu a lidu 43 500 000 sestertiů, vojinům císařské stráže každému po 1000 sestertiích, vojinům městských kohort po 500, řadovým vojinům a kohortám římských občanů po 300 sestertiích každému muži.“

¹¹⁹ TACITUS: *Annales*, 1.8.

¹²⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.32.

the empire; and the fourth had injunctions and commands for Tiberius and for the public.”¹²¹

Stejně jako Dio Cassius, i Suetonius podrobně popsal podobu Augustovy poslední vůle: „Poslední pořízení sepsal... rok a čtyři měsíce před svou smrtí... Dal je uložit u panen Vestiných. Ty je nyní přinesly ze svého chrámu spolu ještě se třemi svitky, opatřenými stejnou pečetí. Všecky tyto písemnosti byly otevřeny a předčítány v senátě. Jako dědice prvního stupně ustanovil ze dvou třetin Tiberia, z třetiny Livii; ti oba měli podle jeho vůle také nést jeho jméno... Z oněch tří svitků v jednom zahrnul pokyny pro svůj pohřeb, v druhém výkaz své veřejné činnosti – ten si přál dát vyrýt do měděných desek a umístit před mausoleem –, v třetím přehled údajů o celé říši.“¹²²

Na základě těchto popisů si myslím, že Augustova závěť měla totožné rysy s jinými posledními vůlemi obyčejných Římanů, nicméně v nějakých směrech se odlišovala, což bylo dáno Augustovým jedinečným postavením. Císař očividně dbal na to, aby jeho závěť odpovídala současné situaci – podle mne takový prozíravý muž jako Augustus měnil její obsah vždy, když některý z jeho dědiců zemřel. Je známo, že on sám byl velmi chatrného zdraví, proto předpokládám, že chtěl být stále připraven na možnost, že zemře, a proto své poslední vůli věnoval značnou pozornost.

Poslední vůle bývaly obvykle čteny v kruhu rodiny a přátel zesnulého, případně před lidmi, kterých se týkaly. Caesarova závěť byla čtena v Antoniově domě.¹²³ Předpokládám, že vzhledem k Caesarovu postavení bylo přítomno daleko více osob než po smrti běžného občana. Nicméně stále byla zajištěna jistá míra soukromí. Oproti tomu Augustovu závěť četli před shromážděným senátem. Předpokládám, že důvodem bylo jeho postavení jakožto prvního občana, jehož závěť se navíc dotýkala veškerého římského lidu.¹²⁴

Od tradiční závěti se Augustova lišila svým rozsahem i obsahem. Kromě běžné závěti určující dědice a odkazy byly součástí jeho testamentu také tři další svitky (podle Suetonia,¹²⁵ Dio Cassius¹²⁶ píše, že byly čtyři). Jeden z nich obsahoval pokyny k pohřbu

¹²¹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.33.

¹²² SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

¹²³ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 83.

„Na žádost jeho tchána Lucia Pisona je otevřena a v domě Antoniově předčítána jeho závěť.“

¹²⁴ Nicméně se veřejné čtení posledního pořízení císaře nestalo povinností, například po smrti Claudia „poslední vůle nebyla předčítána, aby povýšení pastorka na újmu vlastního syna nepobuřovalo lid bezprávím a nepřízní.“ (TACITUS: *Annales*, 12.69).

¹²⁵ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

„Ty je nyní přinesly ze svého chrámu spolu ještě se třemi svitky.“

¹²⁶ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.33.

„Four books were then brought in and Drusus read them.“

(což nebylo mezi Římany mimořádným opatřením), druhý byl v podstatě jeho vlastnoruční životopis (známý jako *Res gestae divi Augusti*), třetí obsahoval přehled o stavu římské říše a čtvrtý podle Diona pokyny Tiberiovi i římskému lidu. Ať už měl pravdu Dio nebo Suetonius, je zřejmé, že Augustova závěť svou velikostí předčila poslední vůle běžných občanů.

3. Pohřební průvod

Pohřební průvod¹²⁷ (*pompa*) vycházel z domu nebožtíka a končil u pohřební hranice za městskými hradbami, která bývala obvykle blízko hrobky, v níž měly být uloženy ostatky zesnulého. Když byl pro zesnulého připravován veřejný pohřeb (*funus indictivum*), ve dnech před jeho konáním obcházel Řím poslové a oznamovali zprávu o úmrtí a zároveň zvali všechny občany k účasti na pohřebním průvodu. V Pompejích se tato oznámení dochovala také napsaná na zdech domů.¹²⁸

Zvláštním typem veřejného pohřbu byl pohřeb státní (*funus publicum*) – ten byl za mimořádné služby Římu udělen senátem a financován ze státní pokladny, přičemž na něj byl zván veškerý římský lid.¹²⁹ Státní pohřeb byl například vystrojen na počátku politického působení Augusta (v té době ještě Octaviana) mužům, kteří padli během jeho prvního konfliktu s Markem Antoniem (a navíc bylo rozhodnuto, že ocenění, která by tito muži získali, pokud by přežili, dostanou místo nich jejich synové nebo otcové).¹³⁰

Po zániku republiky a vzniku principátu se stalo zvykem, že státní pohřby byly pořádány pro římské císaře¹³¹ a členy císařských rodin – například pro Marcella,¹³²

¹²⁷ Obr. 4.

¹²⁸ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 73-74.

Ohlašování pohřbů zmiňuje například Suetonius v souvislosti s pohřbem Caesara: „Když byl ohlášen pohřeb...“ (Suetonius: *De vita Caesarum, Caesar*, 84) nebo Varro: „Therefore the herold at an announced funeral...“ (Varro: *De lingua Latina*, 5.160); „...in the case of funerals of which announcement is made...“ (Varro: *De lingua Latina*, 7.42).

Cicero píše, že Zákony dvanácti desek upravovaly, jak má být pohřeb ohlášen, ale konkrétní informace neuvádí: „The other portion relates to customs – how funerals should be announced.“ (Cicero: *De legibus*, 2.24).

Zákony dvanácti desek – nejstarší římský zákoník (5. století př. n. l.) kodifikující zvykové právo, napsaný na dvanácti bronzových deskách, které se nacházely na fóru Romanu.

¹²⁹ HOPE, Valerie: *Contempt and Respect. The Treatment of the Corpse in Ancient Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 108.

¹³⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 46.38.

„To those who had participated in the conflict and had perished a public burial was voted, and it was further voted that all the prizes which they would have received, had they lived, should be given to their sons and fathers.“

Zmiňovaný konflikt vznikl po smrti Caesara, kdy v Římě proti sobě stanuli příznivci a odpůrci zavražděného diktátora. Antonius, Caesarův stoupenec, se považoval za jeho nástupce a odmítal jeho zákonného dědice Octaviana, v důsledku čehož se Octavianus sblížil se senátem a dostal se do čela protiantoniovské armády.

¹³¹ Z císařů iuliovsko-claudiovské dynastie byl státní pohřeb vystrojen Tiberiovi: „A public funeral was accorded him and a eulogy, delivered by Gaius.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 58.28) a Claudiovi: „The emperor received the state burial and all the other honours that had been accorded to Augustus.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 60.35).

¹³² DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 52.30.

Augustova synovce, zetě a dědice. Státní pohřby, jak lze poznat z antických pramenů, nebyly určeny pouze významným mužům, nýbrž jimi bývaly poctěny také ženy. Z ženských příbuzných císařů jsou známy státní pohřby pro Atii,¹³³ matku Augusta nebo Livii,¹³⁴ manželku Augusta a matku Tiberia. Domnívám se však, že pro běžné ženy (i příbuzné předních Římanů nespřízněných s Augustovou dynastií) bylo nemožné obdržet tuto poctu.

Přesto se státní pohřby nestaly výsadou císařské rodiny, ale byly pořádány i pro osoby nepocházející z vládnoucího rodu. Státní pohřeb byl například vystrojen pro Tiberiova přítele a senátora Lucilia Longa,¹³⁵ bývalého konzula Sulpicia Quirina,¹³⁶ městského velitele Aelia Lamii¹³⁷ nebo římského úředníka Pisona.¹³⁸ Longus patrně obdržel poctu státem uspořádaného pohřbu na základě svého přátelství s Tiberiem, nicméně nemohu vyloučit, že – jakožto příslušník senátu a osoba blízká vládci Říma – nějakým způsobem přispěl k prosperitě římské říše. Na základě významných činů, kterých ve svém životě dosáhl, byl vystrojen státní pohřeb druhému zmiňovanému, Sulpiciu Quirinovi. Podle mého názoru se římský senát – i císař, neboť v tomto případě to byl Tiberius, kdo státní pohřeb navrhl – snažil zachovat tradici udílení státních pohřbů významným Římanům. U dalších jmenovaných Tacitus neuvádí důvod, proč státní pohřeb obdrželi, mohu tedy pouze předpokládat, že se také nějakým způsobem zasloužili o dobro římského státu.

Římským zvyklostem spojených s pohřebním průvodem se ve svých dílech věnovali především řečtí historikové: Dionýsios Halikarnáský, Polybios, Diodóros Sicilský. Konkrétní pohřební průvody popsali Tacitus, Dio Cassius a Suetonius, přičemž

„Augustus gave him a public burial.“

¹³³ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 47.17.

„Atia, his mother, had died at that time and had been honoured with a public funeral.“

¹³⁴ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 58.2.

„He made no arrangements at all in her honour except for the public funeral and images and some other matters of no importance.“

¹³⁵ TACITUS: *Annales*, 4.15.

„Byl to Lucilius Longus, jeho druh ve všech radostech i strastech a jediný ze senátorů, který ho provázel za jeho pobytu na Rhodu. Proto mu senát povolil státní pohřeb a sochu na náměstí Augustově nákladem státu, ačkoliv to byl nový příslušník šlechty.“

¹³⁶ TACITUS: *Annales*, 3.48.

„V téže době císař požádal senát, aby zemřelému Sulpiciu Quirinovi byl vystrojen státní pohřeb... Jsa rázný válečník a horlivý ve službě, dosáhl za božského Augusta konsulátu a potom dobytím homonadských tvrzí za Kilikii získal triumfální odznaky; byv přidělen za rádce Gaiu Caesarovi při správě Arménie, prokazoval čest i Tiberiovi, žijícímu na Rhodu.“

¹³⁷ TACITUS: *Annales*, 6.27.

„Na konci roku byl vystrojen státní pohřeb Aeliu Lamiovi, který byl městským velitelem, když byl konečně zproštěn zdánlivé správy Sýrie.“

¹³⁸ TACITUS: *Annales*, 6.11.

„Pak Piso po patnáctileté, stejně osvědčené činnosti byl z usnesení senátu oslaven státním pohřbem.“

nejvíce se soustředili na Augusta, méně již na jeho příbuzné. Římskými pohřebními zvyky se zabýval také satirik Lúkiános, který je svým svérázným způsobem posměšně charakterizoval (naopak u jiných neřímských autorů je poznat obdiv k římským tradicím, zvláště u Polybia). Zvyk pohřebních průvodů byl zachycen i v římské poezii, v dílech Vergilia nebo Lucana.

V čele pohřebního průvodu šli hudebníci (hráči na flétny, trubky, rohy), zpěváci, profesionální plačky, jejichž úkolem bylo oplakávat zemřelého, tanečníci a herci, předvádějící komické scény ze života zesnulého nebo parodující jeho vlastnosti. Skupina tanečníků a herců „představovala humorný prvek v ponuré nádheře pohřebního průvodu.“¹³⁹ Tanečníci předváděli tradiční satyrský tanec řeckého původu sicinnis, jak dokládá Dionýsios z Halikarnássu: „And even at the funerals of illustrious persons I have seen, along with the other participants, bands of dancers impersonating satyrs who preceded the bier and imitated in their motions the dance called sicinnis, and particularly at the funerals of the rich.“¹⁴⁰

Tělo zesnulého bylo neseno na pohřebních nosítkách (*feretrum*).¹⁴¹ Nosítka byla dřevěná, v případě kremace se spolu s tělem pokládala na pohřební hranici a spalovala. Bývala ozdobená slonovinou a bronzem nebo mohla být také pokryta látkovým přehozem. Stejně jako u jiných pohřebních výdajů, opět záviselo pouze na ekonomické situaci zesnulého, z jakého materiálu jeho pohřební nosítka budou a jakým způsobem budou zpracována a ozdobena.¹⁴² Nosítka byla nesena osmi nosiči, pokud možno členy rodiny mrtvého (nejlépe syny a dědici, blízkými přáteli nebo propuštěnci – například pohřební nosítka Augustovy sestry Octavie nesli její zeťové).¹⁴³ Nést pohřební nosítka bylo pokládáno za velkou čest.¹⁴⁴ Proto po smrti Augusta „senátoři hlučně žádali, aby směli tělo zemřelého donést na hranici na svých ramenou,“¹⁴⁵ a Tiberius k tomu svolil.

¹³⁹ ÜRÖGDI, G.: *c.d.*, s. 247.

¹⁴⁰ DIONÝSIOS HALIKARNÁSSKÝ: *Rómaiké archaiología*, 7.72.

¹⁴¹ VARRO: *De lingua Latina*, 5.166.

„Because the bed of a dead man *fertur* „is carried“, our ancestors called it a *feretrum* „bier“.“

¹⁴² Protipólem nádherných nosítek římských boháčů byla levná pohřební nosítka *sandapila*, obvykle nesená čtveřicí pohřebních zřízenců (*vespilliones*). Tato chudinská nosítka používala opravdu pouze spodina města, neboť Římanům připadala potupná nosítka samotná a opovrhovali nosiči z řad pohřebních zřízenců (HOPE, Valerie: *Death in Ancient Rome. A Source Book*. London – New York 2007, s. 102).

¹⁴³ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 54.35.

„Her body was carried in the procession by her sons-in-law.“

¹⁴⁴ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 46.

¹⁴⁵ TACITUS: *Annales*, 1.8.

Stejnou informaci najdeme i u Suetonia: „Mrtvolu donesli senátoři na svých ramenech na pole Martovo...“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100).

A stejně jako v případě Augustova pohřbu, i Caesarova „smuteční nosítka nesli na forum současní i bývalí úředníci.“¹⁴⁶

Pohřební průvod Augusta popisuje velmi podrobně Dio Cassius: „Then came his funeral. There was a couch made of ivory and gold and adorned with coverings of purple and gold. In it his body was hidden, in a coffin down below; but a wax image of him in triumphal garb was visible. This image was borne from the palace by the officials elected for the following year, and another of gold from the senate-house, and still another upon a triumphal chariot.“¹⁴⁷ Z Dionova popisu¹⁴⁸ pohřebních nosítek Augusta můžeme poznat, že musela být nákladná a nádherná. Ačkoliv byla podobně zdobená a drahá také nosítka běžná pro římskou aristokracii, myslím si, že Augustova mohla být ještě působivější, neboť pozůstalí chtěli zdůraznit nebožtíkův význam.

Za pohřebními nosítky s tělem následovali členové rodiny, přátelé a propuštěnci zesnulého. Účastníci pohřbu byli oblečeni ve smutečním černém oblečení,¹⁴⁹ bez jakýchkoliv ozdob¹⁵⁰ a s rozpuštěnými vlasy.¹⁵¹ Lúkiános poukazuje na rozdíl mezi slavnostně oblečeným a nádherně upraveným tělem zesnulého a jednoduchým a mnohdy ubohým a zanedbaným vzhledem pozůstalých: „Živí jsou na tom vlastně hůř nežli nebožtík. Neboť oni se válejí po zemi a tlučou hlavou o podlahu, ale on, úpravný a krásný, celý ověncený si leží vystaven ve výši, jako by byl vyzdoben k průvodu.“¹⁵²

Vnější vzhled pozůstalých měl být odrazem jejich smutku. Jejich chování v době, kdy smutek drželi, mělo být podle římských tradic opakem normálního vystupování: pozůstalí nahlas projevovali svůj zármutek, zatímco běžně se očekávala jistá emocionální zdrženlivost. Jejich vzhled byl taktéž opakem jejich obvyklého vzhledu: tmavé oblečení (obvykle nošené městskou chudinou) místo oděvů světlých,

¹⁴⁶ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

¹⁴⁷ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.34.

Podle Suetoniova popisu vypadalo obdobně také pohřební lehátko Caesara, které bylo „ze slonové kosti, pokryté zlatem a purpurem.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84).

¹⁴⁸ Tacitus ani Suetonius Augustova pohřební nosítka nepopsali.

¹⁴⁹ Tmavé oblečení obvykle nosila městská chudina, zatímco vyšší vrstvy obyvatelstva nosily oblečení světlé: „Hodnosti všechny se ukryjí v plebejských šatech.“ (LUCANUS: *Pharsalia*, 2.17).

¹⁵⁰ LUCANUS: *Pharsalia*, 2.28-29.

„Tu vznešené paní své obvyklé šperky | odloží.“

¹⁵¹ HOŠEK, Radislav – MAREK, Václav: *Řím Marka Aurelia*. Praha 1990, s. 102.

OVIDIUS: *Fasti*, 4.854.

„Jež na důkaz žalu smutně si rozpletla vlas.“

LUCANUS: *Pharsalia*, 2.23.

„Matka, jež z hlavy si spustila vlasy.“

¹⁵² LÚKIÁNOS: *De Luctu*, 12.

Například Suetonius popisuje vzhled a chování Caliguly po smrti jeho milované sestry Drusilly takto: „A nedoveda snášet žal uprchl náhle v noci z Říma, projel Campanii, odplul do Syrakus a odtud se zase vrátil s nestříhaným vlasem a neholeným vousem.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 24).

špína a zanedbanost místo čistoty. Již na první pohled tak bylo možné rozeznat truchlícího člověka, který byl římskou společností vnímán jako rituálně nečistý kvůli kontaktu se smrtí.¹⁵³

Dio Cassius zaznamenal, že po smrti Augusta přišli senátoři na zasedání oblečení do jezdecké tógy (tedy tógy s úzkým purpurovým jezdeckým pruhem namísto širokého pruhu senátorského). Svůj smutek tak dali najevo nošením oděvu určeného pro nižší společenskou vrstvu, než do které patřili. Tiberius a jeho syn Drusus na sobě měli oblečení tmavé, jak bylo zvykem u pozůstalých: „On the following day there was a meeting of the senate, to which the majority came wearing the equestrian costume. Tiberius and his son Drusus wore dark clothing.“¹⁵⁴

V průběhu celého pohřebního průvodu bylo slyšet nárek, výkřiky jména zesnulého a smuteční písně – tradiční staré i nové složené k počtě zemřelého.¹⁵⁵ Tak na pohřbu Caesara „byly podle starobylého zvyku sborově zpívány další žalozpěvy, znovu se vzpomínaly Caesarovy činy, připomínala jeho násilná smrt.“¹⁵⁶ Smuteční a oslavné písně na mrtvé nebyly svěřeny pouze profesionálním zpěvákům, jak můžeme poznat z pramenů. Suetonius uvádí, že po smrti Augusta navrhli senátoři, aby na jeho počest během pohřebního průvodu „smuteční píseň zpívali chlapci i dívky, vesměs děti předních mužů.“¹⁵⁷

Od mužů se během pohřbu čekala zdrženlivost. Seneca uvádí za vzor Augusta i Tiberia, kteří – ačkoliv ztratili své potomky – zachovali se na pohřbu i v době smutku důstojně: „Božský Augustus musil po ztrátě svých dětí a vnuků, po vymření početného rodu Caesarů podepřít osiřelou rodinu adoptí; snesl to však statečně jako muž... Tiberius Caesar ztratil toho, koho zplodil, i toho, koho adoptoval, přece však sám přednesl z řečniště pohřební chvalořeč na syna a stál před jeho mrtvým tělem. Ačkoliv celý římský národ plakal, on stál s tváří nepohnutou a podal Seianovi stojícímu po jeho boku důkaz pevnosti, s jakou je schopen snést ztrátu svých drahých.“¹⁵⁸ Domnívám se, že od císařů se klidné chování v době smutku očekávalo nejen kvůli tomu, že byli muži, ale zároveň kvůli tomu, že byli především představitelé římského státu a předpokládalo se, že jejich chování bude vzorem veškerému lidu.

¹⁵³ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 122.

¹⁵⁴ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.31.

¹⁵⁵ HOŠEK, R. – MAREK, V.: *c.d.*, s. 102.

¹⁵⁶ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.146.

¹⁵⁷ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

¹⁵⁸ SENECA: *Ad Marciam*, 15.

Od žen se naopak po celou dobu čekalo, že budou dávat hlasitě a důrazně najevo svou lítost a ztrátu. Lúkiános popsal chování ženských příbuzných zesnulého následovně: „Nato přijde hořekování a bědování žen, všichni pak prolévají slzy, bijí se v prsa, rvou si vlasy a zkrvavují tváře; leckde si také trhají oděv a sypou si popel na hlavu.“¹⁵⁹ Lúkiános psal satiry, užíval tedy hojně nadsázku, přesto si však myslím, že popisované zvyky byly (alespoň částečně) skutečné. Podobné projevy smutku zmiňují také Vergilius¹⁶⁰ nebo Lucanus¹⁶¹ ve svých básnických dílech. Pozůstalé v projevech lítosti a smutku doplňovaly také najaté plačky – ženy a dívky, které se profesionálně živily takřka divadelním vystupováním na pohřbech. Hlasitě nařikaly a zpívaly smuteční písně, truchlily po mrtvém a svým projevem předčily skutečné pozůstalé.¹⁶²

Pohřební průvod doprovázeli nosiči pochodní. V nejstarších dobách se pohřby konaly pouze v noci, nicméně již v době republiky se většina z nich konala ve dne (výjimkou bývaly pohřby dětí a chudiny).¹⁶³ Přesto pochodně zůstaly jejich nedílnou součástí, neboť měly symbolický a rituální význam. Světlo mělo doprovázet zesulé na cestě k jejich posmrtnému životu a zároveň zahánět zlé duchy.¹⁶⁴

Augustova pohřebního průvodu se podle Diona Cassia účastnil v podstatě všecken římský lid: „Present and taking part in the funeral procession were the senate and the equestrian order, their wives, the pretorian guard, and practically all the others who were in the city at the time.“¹⁶⁵ Nelze se divit, že účast na Augustově pohřbu byla takto vysoká, vždyť „Římu připadala Augustova vláda jako zlatý věk Saturnův“¹⁶⁶ – tedy jako mýtická doba, kdy lidé byli stále šťastní a neznali smutek ani neštěstí a žili

¹⁵⁹ LÚKIÁNOS: *De Luctu*, 12.

¹⁶⁰ VERGILIUS: *Aeneis*, 10.844.

„Prachem si zhyzdí vlasy.“

VERGILIUS: *Aeneis*, 12.609.

„Sám král si roztrhne roucho.“

¹⁶¹ LUCANUS: *Pharsalia*, 2.36-37.

„Tak jedna si drásá | vlhké líce.“

LUCANUS: *Pharsalia*, 2.24.

„Nedává pažím svých služek svůj pokyn k drásavým nářkům.“

LUCANUS: *Pharsalia*, 2.30-33.

„Jedny skrápějí slzami bohy, zas jiné se hrudí | vrhají na tvrdou zemi a vlasy, jež smutkem si rvaly, | rozpustí na svaté půdě a kvílením opět a opět | bičují božské uši, jež zvyklé jsou prosebným hlasům.“

¹⁶² ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 86.

¹⁶³ Dionýsios z Halikarnássu, Augustův současník, v souvislosti s pohřbem římského krále Servia Tullia napsal, že poté, co byl zavražděn, byl tajně pohřben v noci, jako by byl obyčejným, nevýznamným člověkem: „But the wife of Tullius... carried the body out of the city at night as if it had been that of some ordinary person.“ (DIONÝSIOS HALIKARNÁSSKÝ: *Rómaiké archaiología*, 4.40). Předpokládám, že se v textu Dionýsia odrážel obecně sdílený názor na pohřby probíhající v noci jako něco nečestného a nedůstojného.

¹⁶⁴ HOPE, V.: *Death in Ancient Rome*, s. 101.

¹⁶⁵ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.42.

¹⁶⁶ ZAMAROVSKÝ, V.: *c.d.*, s. 291.

pod ochranou vládců bohů Saturna. Římanům Augustova vláda musela opravdu připomínat toto bájně období lidských dějin, neboť jim přinesl klid a stabilitu po období krvavých občanských válek a nepokojů v říši.

Vzhledem k Augustovu výjimečnému postavení byly také senátory navrženy výjimečné pocty, které měly být součástí pohřebního průvodu: Tacitus za nejvýznamnější z nich považoval, že pohřební průvod procházel triumfální branou¹⁶⁷ a aby ve přední části průvodu byly nesené „nápisy zákonů jím navržených a jména národů jím přemožených“.¹⁶⁸ O triumfální braně píše i Suetonius: „Tak navrhovali jedni kromě mnohých jiných opatření, aby prošel pohřeb triumfální branou.“¹⁶⁹ Že se tak skutečně stalo a nezůstalo pouze u návrhu, dokládá také Dio Cassius: „Afterwards the same men as before took up the couch and carried it through the triumphal gateway, according to a decree of the senate.“¹⁷⁰

Vzhledem ke skutečnosti, že Augustův pohřební průvod procházející triumfální branou zaznamenali všichni tři spisovatelé, kteří se věnovali Augustovu pohřbu, předpokládám, že se muselo jednat o poctu zcela výjimečnou a opravdu významnou. Podle mého názoru touto poctou chtěl senát uctít památku Augusta jako vítězného vojevůdce, neboť triumfální branou mohli projíždět pouze triumfátoři při vstupu do Říma. Senát chtěl nejspíše ukázat Augusta lidu jako dobrého vládce a vojevůdce, který rozšířil římské impérium, proto byly jako součást jeho smutečního průvodu navrženy právě tyto pocty.

3.1. Imagines

Přední římské rody¹⁷¹ měly právo na pořizování posmrtných portrétů zemřelých členů rodu (*imagines*).¹⁷² Pokud rodina zesnulého masky měla a uchovávala, byla součástí pohřebního průvodu skupina herců, kteří měli na obličejích posmrtné voskové

¹⁶⁷ TACITUS: *Annales*, 1.8.

„Potom bylo rokováno o posledních poctách; z nich nejskvělejší navrhli Gallus Asinius, aby se pohřební průvod ubíral triumfální branou.“

¹⁶⁸ TACITUS: *Annales*, 1.8.

¹⁶⁹ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

¹⁷⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.42.

¹⁷¹ Toto právo měly ty římské rody, jejichž předkové zastávali kurulské úřady (vyšší úřady antického Říma, určené původně pouze patricijům – aedilové, praetori, konsulové, censoři, diktátoři).

¹⁷² Obr. 5.

masky předků mrtvého. Portréty předků potom „vyprovázely nebožtíky na pohřbu, a tak tam byl přítomen vždy zástup členů rodiny.“¹⁷³ Pro návštěvníky to musela být velkolepá podívaná, neboť se zdálo, že „celý rod jakoby vstal z mrtvých, aby přivítal mezi sebou svého posledního člena.“¹⁷⁴

Římské pohřební zvyky spojené s *imagines* popsali ve svých dílech řeční historikové Diodóros Sicilský a Polybios. Polybios ve svých *Historiai* (*Dějiny*) charakterizoval posmrtné masky následovně: „Tato maska představuje věrnou podobu zesnulého, pečlivě zhotovenou a nalíčenou. Při veřejných slavnostech tyto masky vystavují, pečlivě je zdobí, a jestliže nějaký významný člen rodiny zemře, berou je na pohřeb, přičemž je nasadí na tváře mužů, kteří se podle jejich mínění svou velikostí i celkovou postavou nebožtíkům co nejvíce podobají. Jestliže šlo o konzula nebo o praetora, je navíc oděn do togy s nachovým pruhem, jestliže to byl cenzor, do nachové togy, a jestliže slavil triumf nebo něco podobného, do togy vyšíváné zlatem. Ti jedou na vozech a před nimi jsou nesený svazky prutů a sekery i jiné odznaky příslušející úředníkům, jak to vyžadovala důstojnost úředního postavení, které v obci za svého života dosáhli.“¹⁷⁵

Obdobným způsobem popsal posmrtné masky Diodóros v jedné kapitole své *Bibliothéke historiké* (*Historická knihovna*): „Those Romans who by reason of noble birth and the fame of their ancestors are pre-eminent are, when they die, portrayed in figures that are not only lifelike as to features but show their whole bodily appearance. For they employ actors who through a man's whole life have carefully observed his carriage and the several peculiarities of his appearance. In like fashion each of the dead man's ancestors takes his place in the funeral procession, with such robes and insignia as enable the spectators to distinguish from the portrayal how far each had advanced in the cursus honorum and had had a part in the dignities of the state.“¹⁷⁶

Polybios také zaznamenal, kde byly masky uloženy: „Po pohřbu a obvyklých obřadech umístí posmrtnou masku zesnulého v dřevěné skříňce na nejviditelnější místo v domě.“¹⁷⁷ Domnívám se, že už pouze na základě této věty lze usoudit, jak velkou úctu Římané k portrétům chovali. Myslím si, že důvodem byla jednak skutečnost, že právo

¹⁷³ PLINIUS: *Naturalis historia*, 35.2.

¹⁷⁴ HOŠEK, R. – MAREK, V.: *c.d.*, s. 102.

¹⁷⁵ POLYBIOS, *Historiai*, 6.53.

¹⁷⁶ DIODÓROS SICILSKÝ, *Bibliothéke historiké*, 31.25.

¹⁷⁷ POLYBIOS, *Historiai*, 6.53.

Pijoan píše, že masky jsou po obřadech uloženy „do zvláštní skříňce, do jakéhosi relikviáře, ve zdi ústředního atria římského domu“. (PIJOAN, José: *Dějiny umění*. 2. díl. 4. vydání. Praha 1998, s. 236).

pořizovat masky bylo v římské společnosti považováno za privilegium,¹⁷⁸ jednak se tyto *imagines* staly nedílnou součástí kultu mrtvých – Římané uctívali své předky a podle mého názoru svůj respekt přenášeli na jejich posmrtné portréty. Předpokládám, že masky byly uloženy v atriu, aby je každý návštěvník mohl vidět a mohl tak obdivovat slavnou minulost rodiny. Zároveň i samotným umístěním v centrální místnosti římského domu dávali podle mne Římané najevo, jak jsou pro ně portréty jejich předků důležité.

Také Plinius dokládá, že „v každé rodině se objevovaly na skříních voskové obtisky obličejů předků. Spojovací ozdoby a věnce vedly v liniích k jednotlivým portrétům a naznačovaly tak rodokmen.“¹⁷⁹ Vždy po úmrtí dalšího člena rodiny byly tyto masky nesený v pohřebním průvodu. Rodina tyto masky předků pečlivě opatrovala, uctívala a vlastnila po generace. Voskové masky byly časem vzhledem ke svému materiálu často poničené a zašlé, proto byly zničené kusy nahrazovány bronzovými a dřevěnými kopiemi.¹⁸⁰

Stejně jako jiné významné Římány, také zesnulého Augusta doprovázely během jeho pohřebního průvodu masky jeho předků a význačných Římanů: „Behind these came the images of his ancestors and of his deceased relatives (except that of Caesar, because he had been numbered among the demigods) and those of other Romans who had been prominent in any way, beginning with Romulus himself.“¹⁸¹ Domnívám se, že za Augustovým plánem,¹⁸² aby v jeho pohřebním průvodu byly nejen jeho předkové, ale i jiné osobnosti římských dějin, byla snaha ukázat jeho osobu jako pokračovatele tradic a symbolického potomka národních hrdinů.

Augustus svým sňatkem s Livií spojil dva významné rody Iuliů a Claudiů.¹⁸³ Na pohřbech členů jeho dynastie se tedy vyskytovaly portréty předků obou rodů, jak dokládá například Tacitus při popisu pohřebního průvodu Drusa, syna Tiberiova: „Pohřbu dodal zvláštního lesku průvod obrazů předků: bylo totiž v dlouhé řadě vidět Aeneu, praotce rodu Iuliů, všechny albské krále, zakladatele města Romula, dále sabinskou šlechtu, Atta Clausa i ostatní obrazy Claudiů.“¹⁸⁴ Předpokládám, že původ císařské dynastie musel na římský lid působit ohromujícím dojmem a pozůstalí mohli

¹⁷⁸ Poznámka 171.

¹⁷⁹ PLINIUS: *Naturalis historia*, 35.2.

¹⁸⁰ PIOAN, J.: *c.d.*, s. 236.

¹⁸¹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.34.

¹⁸² Augustus sám ve své závěti sepsal pokyny pro vlastní pohřeb – poznámka 100.

¹⁸³ Augustus byl po svém biologickém otci z rodu Octaviů, jeho matka Atia byla neteří Caesarovou, který jej adoptoval, čímž se Augustus stal členem rodu Iuliů. Livia se prvním sňatkem provdala do rodu Claudiů, z tohoto manželství také měla jediné dva syny, Drusa a Tiberia.

¹⁸⁴ TACITUS: *Annales*, 4.9.

svého rodokmenu dále využít k posílení své pozice – zvláště císaři, kteří takto připomněli veřejnosti svůj vznešený původ.

V jiné části letopisů srovnává Tacitus pohřeb Drusa, syna Liviina, vypravený Augustem, s pohřbem jeho syna Germanika v době vlády Tiberia. Při velkolepém pohřbu Drusa „kolem katafalku byly rozestaveny dokola obrazy Claudiů a Iuliů, oplakávali ho na náměstí, vychvalovali z řečniště; bylo prý nahromaděno vše, co vymyslili předkové nebo co objevili jejich potomci. Germanikovi prý se nedostalo ani obvyklých a každému šlechtici povinných poct... Kam se poděly obyčeje předků, podobizna vystavená u már, zpěvy složené k oslavě nebožtíkových zásluh, chvalořeči a slzy, třeba jen pokrytecké bolesti?“¹⁸⁵

Z Tacitových slov usuzuji, že historik byl nepříjemně překvapen, že Germanikův pohřební průvod postrádal prvky typické pro pohřby římské aristokracie a kvůli tomu – patrně stejně jako římský lid, který byl na pohřbu přítomen – Tiberia, který byl jako adoptivní otec zesnulého za vystrojení pohřbu zodpovědný, odsuzoval. Podle mne se Tacitus domníval, že Germanikovi neprojevil pocty, které mu vzhledem k jeho postavení a činům náležely.

Ačkoliv antičtí spisovatelé u dalších Augustových příbuzných nepopisovali pohřební průvody podrobně a nezmiňovali ani přítomnost *imagines*, předpokládám, že i na jiných pohřbech byly posmrtné masky iuliovsko-claudiovské dynastie vystaveny. Augustus mnohým svým příbuzným, zvláště svým dědicům, uděloval různé pocty již za jejich životy, proto podle mne jejich pohřby vystrojil s náležitou pompou a dodržel všechny římské tradice. Navíc si myslím, že kdyby posmrtné portréty na pohřbech Augustových příbuzných chyběly, některý z historiků by to patrně zmínil stejně jako ve výše popsaném případě Germanikova pohřbu.

Polybios a Diodóros Sicilský (a stručně také Plinius) obecně charakterizovali *imagines* a popsali římské zvyky s nimi spojené. Několik konkrétních případů, kdy byly masky podle římské tradice součástí pohřebních průvodů, zaznamenali římscí historici Dio Cassius a Tacitus. Ti se patrně věnovali výjimečným případům – když bylo zřejmé, že na pohřbu portréty chybí,¹⁸⁶ nebo naopak pokud bylo masek neobyčejně velké množství a zpodobňovaly mnoho slavných mužů římských dějin.

¹⁸⁵ TACITUS: *Annales*, 3.5.

¹⁸⁶ Trestem pro ty, kteří se vážně provinili, mohl být zákaz pořizování a vystavování jejich *imagines* – kapitola Kult mrtvých.

Domnívám se, že římscí spisovatelé nepovažovali za důležité zaznamenat přítomnost *imagines* na pohřbech, neboť tuto skutečnost pokládali za samozřejmost, za nedílnou součást průvodů (například právě Augustův průvod popsal podrobně pouze Dio Cassius, Tacitus ani Suetonius se o pohřebních maskách nezmínili). Veškerý římský lid tento zvyk znal, proto si myslím, že podle spisovatelů nebylo nutné zahrnout ho do svých děl.

3.2. *Laudatio funebris*

Pokud byl zesnulý významnou osobností a veřejným činitelem nebo pokud se jednalo o přední římskou ženu, pohřební průvod procházel forem Romanem.¹⁸⁷ Procesí se zastavilo před rostrou, řečnickou tribunou, kde nejbližší příbuzný (v ideálním případě syn zesnulého) pronesl oslavnou smuteční řeč (*laudatio funebris*), ve které se veřejně rozloučil s nebožtíkem a přítomným ve svém projevu připomněl jeho činy. Pokud pohřební průvod na foru nezastavoval, oslavná řeč na zesnulého mohla být pronesena až přímo u hrobu nebo u hranice.¹⁸⁸ Předpokládám, že *laudatio* – stejně jako celý pohřební průvod – odráželo společenské postavení zesnulého. Zatímco státníkovi se dostalo dlouhé oslavné řeči, prostému člověku byl věnován patrně pouze krátký proslov.

Tématu pohřebních řečí se – stejně jako v případě *imagines* – věnovali řeční historikové Polybios a Dionýsios Halikarnáský, kteří tento římský zvyk ve svých dílech představili neřímskému obyvatelstvu. Konkrétní oslavné řeči zaznamenali římscí historikové Tacitus a Dio Cassius i životopisec Suetonius.¹⁸⁹ Ti se zaměřili především na pohřební řeči pronesené na Augusta, jeho nástupce i další členy jeho rodiny. Nejpodrobněji je popsána smuteční řeč pronesená během pohřbu Augusta, ve většině případů však spisovatelé pouze zmínili, že na osobu mrtvého byla přednesena pohřební řeč, detaily však neuvádí.

Římský zvyk pohřebních řečí popsal historik Dionýsios z Halikarnássu: „When his body was brought into the Forum, his son went to the tribunes and consuls and asked them to assemble the people for him in the manner usual upon such occasions and give

¹⁸⁷ Případně jiným vhodným veřejným místem, pokud bylo na trase mezi domem zesnulého a pohřebištěm.

¹⁸⁸ DUFALLO, B.: *c.d.*, s. 5.

¹⁸⁹ Oslavnou řečí na Caesara se kromě již jmenovaného Suetonia a Diona Cassia zabýval ještě Appiános – kapitola Pohřeb.

him leave to deliver the eulogy over his father according to the practice of the Romans at the funerals of worthy men.¹⁹⁰ „It was an ancient custom instituted by the Romans to celebrate the virtues of illustrious men at their funerals... The Romans, on the other hand, appointed this honour to be paid to all their illustrious men, whether as commanders in war or as leaders in the civil administration they have given wise counsels and performed noble deeds, and this not alone to those who have died in war, but also to those who have met their end in any manner whatsoever, believing that good men deserve praise for every virtue they have shown during their lives and not solely for the single glory of their death.“¹⁹¹

Římské zvyky spojené s pohřebním proslovem popsal také řecký historik Polybios: „Když zemře nějaký proslulý muž, dopraví ho při pohřebním průvodu se všemi poctami k řečništi na foru, a to většinou ve vzpřímené poloze, jen někdy vleže. Všichni lidé se shromáždí kolem a jeho syn, pokud má dospělého syna a ten je v Římě, nebo někdo z jeho rodiny vstoupí na řečniště a hovoří o ctnostech zesnulého a o činech, které ve svém životě vykonal.“¹⁹²

Skutečnost, že oslavné řeči nebyly záležitostí určenou výhradně pro Římany, ale také pro Římanky, dokládají i historici, kteří ve svých dílech zmiňují například pohřební řeč, kterou Caesar pronesl na svou tetu Iulii a manželku Corneliu,¹⁹³ Augustus na svou babičku Iulii¹⁹⁴ nebo Caligula na svou babičku Livii.¹⁹⁵ Na Octavii, sestru Augustovu, byly proneseny dokonce dvě pohřební řeči: jedna Augustem samotným a druhá jeho nevlastním synem Drusem.¹⁹⁶

Ačkoliv Polybios napsal, že oslavnou řeč na mrtvé pronáší dospělý syn, z jiných zdrojů víme, že tento úkol mohl být svěřen i mladším dětem zesnulého – Suetonius zmiňuje, že Augustus jako „jedenáctiletý pronesl veřejně oslavnou řeč na zemřelou babičku Julii,¹⁹⁷ Tiberius „jako devítiletý chlapec pronesl na řečništi pochvalnou řeč na

¹⁹⁰ DIONÝSIOS HALIKARNÁSSKÝ: *Rómaiké archaiología*, 9.54.

¹⁹¹ DIONÝSIOS HALIKARNÁSSKÝ: *Rómaiké archaiología*, 5.17.

¹⁹² POLYBIOS, *Historiai*, 6.53.

¹⁹³ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 6.

„Jako kvestor pronesl podle obyčeje z řečniště na foru oslavné pohřební řeči jak na zemřelou otcovu sestru Julii, tak na svou zesnulou manželku Corneliu.“

¹⁹⁴ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 8.

„Jedenáctiletý pronesl veřejně oslavnou řeč na zemřelou babičku Julii.“

¹⁹⁵ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 10.

„Po její smrti, ještě tehdy v chlapecké praetextě, proslovil na ni smuteční oslavnou řeč z řečniště na foru.“

¹⁹⁶ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 54.35.

„He himself delivered the funeral oration there, and Drusus delivered one from the rostra.“

¹⁹⁷ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 8.

zemřelého otce“¹⁹⁸ a Caligula po smrti své babičky Livie „ještě tehdy v chlapecké praetextě, proslovil na ni smuteční oslavnou řeč z řečniště na foru.“¹⁹⁹

Suetonius neuvádí důvody, proč byly dětem svěčeny oslavné řeči na jejich mrtvé příbuzné. Předpokládám, že nejčastějším důvodem byla skutečnost, že se jednalo o nejbližší mužské příbuzné nebožtíka, kteří v době pohřbu pobývali v Římě. Tiberius, ačkoliv teprve devítiletý, byl podle římského zvyku vybrán jako řečník, neboť byl nejstarším synem zesnulého. Ovšem ani Augustus ani Caligula nebyli nejbližšími žijícími mužskými příbuznými svých zemřelých babiček. V době smrti Iulie žil ještě Caesar, její bratr – ten však válčil v Galii. Kvůli jeho nepřítomnosti v Římě proto tato povinnost přešla na Augusta, jednoho z Iuliiných vnuků. Když umřela Livia, Tiberius se – přestože byl ve městě – pohřbu ani neúčastnil.²⁰⁰ Dalším jejím žijícím příbuzným byl její vnuk Claudius, ten však byl pro své postižení vyloučen z veřejného života a pohřební řeči se tak ujal chlapec Caligula.

Během doby, kdy pozůstali na foru pronášeli pohřební řeč, stála nahoře na rostře řada slonovinových sedadel, na kterých seděli herci zpodobňující předky zesnulého (tento zvyk zmiňuje opět Polybios).²⁰¹ Během celé této doby, kdy byl pohřební průvod na foru, bývalo obvykle tělo zesnulého postaveno na rostře do vzpřímené polohy – patrně aby na něj (stejně jako na jeho předky) viděli všichni, kteří se s ním přišli rozloučit.²⁰²

Oslavná řeč nezahrnovala pouze chválu na zesnulého Římana, nýbrž na celý jeho rod: „Kromě toho, když řečník hovořící o zesnulém skončí svůj výklad o něm, začne hovořit o úspěších a činech ostatních, jejichž posmrtné masky jsou přítomny, počínaje od nejstaršího. Tímto neustálým připomínáním zásluh statečných mužů se jejich proslulost stává nesmrtelnou, lidé se dozvídají o skvělých činech těchto mužů a povědomí o dobrodincích vlasti se uchovává i pro příští pokolení.“²⁰³ Podle mne připomenutí zesnulých předků nebožtíka bylo jedním z mnoha projevů kultu mrtvých.²⁰⁴ Pozůstali tak chtěli ukázat slavnou historii nebožtíkova (a také jejich) rodu, uctít a oslavit své předky.

¹⁹⁸ Suetonius: *De vita Caesarum, Tiberius*, 6.

¹⁹⁹ Suetonius: *De vita Caesarum, Caligula*, 10.

²⁰⁰ Kapitola Kult mrtvých.

²⁰¹ Polybios, *Historiai*, 6.53.

„Když přijdou k řečništi, všichni po řadě usednou na křesla ze slonoviny.“

²⁰² Hopkins, Keith: *Death and Renewal*. Cambridge 1983, s. 201.

²⁰³ Polybios, *Historiai*, 6.54.

²⁰⁴ Kapitola Kult mrtvých.

Polybios sice píše, že pohřební řeči významných Římanů byly k davu pronášeny z rostry a o jiném místě se nezmiňuje, nicméně z pramenů víme, že proslovy na zesnulé bývaly přednášeny také na jiných místech. Památku Octavie takto oslavil její bratr Augustus z chrámu Iuliova a zároveň Drusus z rostry.²⁰⁵ Po smrti Drusa byly na mrtvého proneseny dvě řeči – jedna Tiberiem na foru Romanu (ačkoliv Dio Cassius uvádí jako lokaci pouze forum, předpokládám, že řeč byla – v souladu s tradicí – přednesena z rostry) a druhá Augustem v Cirku Flaminiu.²⁰⁶ Přesto byla pro tento zvyk právě rostra tradičním místem (jak dokládá například Suetonius na začátku svých *Životopisů*).²⁰⁷

Dvojí pohřební řeč na zesnulého byla podle mne pokládána za velkou poctu, neboť bylo vidět, že mrtvý Říman byl osobností, jejíž význam nelze vystihnout pouze v jedné řeči. Taktéž na Augusta byla pohřební řeč přednesena dvakrát: „Jednou jej velebil Tiberius před chrámem božského Iulia, podruhé Tiberiův syn Drusus na starém řečništi.“²⁰⁸ Tradičně pronášel tuto řeč na zesnulého nejbližší mužský příbuzný, což v tomto případě byl Tiberius, Augustův adoptivní syn. Dalšími příbuznými potom byli Drusus, Tiberiův syn, a Germanicus, Tiberiův synovec a adoptivní syn, který v době Augustovy smrti pobýval v Galii.²⁰⁹ Proto se patrně právě Drusus ujal druhé oslavné řeči. Dio Cassius zmiňuje, že Drusus se ve své řeči věnoval Augustovi z jeho soukromé stránky, jeho řeč tedy odpovídala posmrtné řeči, která by se tradičně přednášela v kruhu rodiny. Tiberius potom popsal Augustovu politickou kariéru a veřejnou činnost.²¹⁰

²⁰⁵ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 54.35.

„When his sister died, he caused her body to lie in state in the shrine of Julius. He himself delivered the funeral oration there, and Drusus delivered one from the rostra.“

²⁰⁶ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 55.2.

„When the body had been laid in state in the Forum, two funeral orations were delivered: Tiberius pronounced another eulogy there in the Forum, and Augustus pronounced one in the Circus Flaminius.“

Circus Flaminius se nacházel v jižní části Martova pole, nejednalo se o typické závodíště jako byl například Circus Maximus, ale byl postaven jako rozlehlé víceúčelové prostranství, využívaný byl kromě her také jako místo konání trhů nebo shromáždění lidu (CLARIDGE, Amanda: *Rome. An Oxford Archaeological Guide*. 2nd edition. New York 2010, s. 250).

²⁰⁷ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 6.

„Jako kvestor pronesl podle obyčeje z řečniště na foru oslavné pohřební řeči jak na zemřelou otcovu sestru Julii, tak na svou zesnulou manželku Corneliu.“

²⁰⁸ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

Text těchto dvou pohřebních řečí zahrnul do své knihy DIO CASSIUS (*Rómaiké historiá*, 56.35–41).

²⁰⁹ TACITUS: *Annales*, 1.33.

„Zatím Germanicus, který konal, jak jsme uvedli, odhad majetku v Gallii, dostal zprávu o Augustově smrti.“

²¹⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.35.

„The words which required to be spoken in a private capacity by relatives over the Deified Augustus, Drusus has spoken. But the senate has wisely held him to be worthy of some kind of public eulogy as well.“

Starým řečníštěm Suetonius patrně myslel původní řečnickou tribunu na foru Romanu, místo, odkud byly přednášeny oslavné řeči na významné římské občany. Na počest zbožštělého Caesara nechal Augustus na foru na místě, kde bylo spáleno jeho tělo, postavit chrám božského Iulia.²¹¹ Jeho součástí byla také nová rostra, předpokládám, že právě z ní přednesl pohřební řeč Tiberius. Projev ze staré rostry podle mne symbolizoval návaznost na staré římské tradice a jejich dodržování. Projev z nové rostry, postavené Augustem a ozdobené symboly jeho vítězství, byl jistě obrazným zakončením Augustova života a připomínkou jeho úspěchů a přínosu pro národ římský.

Polybios zmiňuje také efekt, který oslavné řeči mívaly na návštěvníky pohřbu: „V důsledku toho se tyto události vryjí do paměti lidí, nejen ti, kdo se jich zúčastnili, ale i ostatní jsou dojatai a jeho skon pociťují nejen jeho příbuzní, nýbrž všechen lid jako společnou ztrátu... Je to nejkrásnější podívaná pro mladého muže toužícího po slávě a počtě. Kdo by nebyl nadšen při pohledu na všechny podoby mužů proslulých svou chrabrostí, kteří jakoby žili a dýchali? Může snad být krásnější podívaná?“²¹² Proslovy byly tedy očividně psány a přednášeny tak, aby se pocit ztráty přenesl na celý dav, který měl smrt dotyčného člověka chápat jako ztrátu pro Řím.

Podle Polybia byl na pohřbech nejdůležitější jejich dopad na mladé Římany: „Nejdůležitější však je, že mladí muži jsou povzbuzováni k tomu, že vykonávají pro zdar obce všechno, aby dosáhli proslulosti provázající statečné muže.“²¹³ Polybios očividně smýšlel o pohřebních proslovech jako o velké inspiraci pro mladé muže, kteří chtěli získat slávu, úspěchy, čest a uznání – stejně jako zesnulý muž a jeho předkové, jež byli také během jeho pohřbu vzpomínáni. Já se však domnívám, že Polybios o římských pohřbech uvažoval příliš idealisticky. V jeho popisu pohřebních zvyků lze vidět nekritický obdiv, který řecký spisovatel choval k Římu a Římanům, jejich tradicím, hodnotám, vlastnostem.

Přikláním se spíše k názoru, že pohřby členů předních římských rodin byly využívány k získání popularity pozůstalých a zvýšení jejich prestiže mezi římským obyvatelstvem. Řečník přednášející oslavnou řeč na zesnulého mohl využít slávy svého rodu k vlastní politické propagandě.²¹⁴ Pohřby mohly navíc doprovázet i různá zábavná

²¹¹ Kapitola Císařský kult.

²¹² POLYBIOS, *Historiai*, 6.53.

²¹³ POLYBIOS, *Historiai*, 6.54.

²¹⁴ HOPKINS, K.: *c.d.*, s. 202.

Například Caesar při pohřbu své tety Iulie odkazoval na slavný původ svého rodu, mezi své předky řadil legendární římské krále i bohyni Venuši: „Rod mé tety Julie po matce vzešel od králů, její rod po otci je spojen s nesmrtelnými bohy. Od Anca Marcia pocházejí totiž Marciové Regové, jejichž jméno měla její

představení, prostřednictvím kterých získali jejich organizátoři náklonnost římského lidu.²¹⁵

Domnívám se, že ačkoliv bylo vrcholem pohřebních rituálů zapálení hranice,²¹⁶ pro účastníky a přihlížející byl nejdůležitější částí právě pohřební průvod. Obzvlášť pohřby městské elity představovaly pro římský lid kvůli přítomnosti hudebníků, tanečníků a herců jakousi formu zábavného představení. Celý průvod i pohřeb byl velkolepou podívanou. Pro příbuzné nebožtíka znamenalo procesí možnost veřejně prezentovat svůj rod a oslavit památku svých předků prostřednictvím posmrtných masek a pohřebních řečí, kterých mohli využít také ke zlepšení své kariéry.

matka; od Venuše pocházejí Juliové, rod, kterému náleží naše rodina. A tak se sdružily v našem rodě i velebnost králů, kteří mezi lidmi zmohou nejvíce, i posvátná úcta bohů, v jejichž moci jsou i sami králové.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 6).

²¹⁵ Kapitola Pohřby jako představení.

²¹⁶ Kapitola Pohřeb.

4. Pohřeb

Většina pohřebních průvodů se ubírala přímo z domu zesnulého na místo pohřebiště. Na fóru zastavovala pouze procesí významných Římanů, což jsem již popsala v předchozí kapitole. Pohřební průvody nižších vrstev obyvatelstva se od nich zcela odlišovaly: procesí bylo jednoduché a rychlé, plnilo pouze svou primární funkci – přenos ostatků zesnulého na pohřebiště.²¹⁷ Předpokládám, že pro většinu římského obyvatelstva by dlouhé průvody typické pro pohřby aristokracie postrádaly smysl, neboť se jejich rodina nemohla honosit bohatou a obdivuhodnou minulostí a voskovými maskami předků, ani nenajímala doprovodné hudebníky či tanečníky, protože si je buď finančně nemohla dovolit, nebo jí přišlo zbytečné za ně platit. Proto patrně pozůstali volili nejkratší a nejrychlejší cestu.

Z nebožtíkova domu nebo z fóra Romana vyšel smuteční průvod směrem k pohřebišti za hranicemi města: v případě kremace k pohřební hranici, v případě inhumace k připravenému hrobu. Zákony dvanácti desek zakazovaly pohřby uvnitř města, proto se hrobky nacházely až za jeho posvátnými hranicemi, tzv. *pomeriem*.²¹⁸ Stejně tak se přímo v Římě nesměly konat pohřby: „A law of the Twelve Tables orders that a dead person shall neither be buried nor burned within the city.“²¹⁹ Důvody byly patrně především praktické, římské zákonodárce vedla k těmto opatřením starost o zdraví a bezpečí obyvatel města, na něž by mohlo mít negativní dopad pohřbívání těl uvnitř Říma.²²⁰ Určitou roli ve vymezení pohřebišť měla také víra v posmrtnou existenci lidské duše. Římané od sebe chtěli oddělit svět živých a svět mrtvých.²²¹

V době Augustově byla převažujícím pohřebním ritem kremace. Inhumaci zachovávaly pouze minoritní skupiny, jako byli například židé a později křesťané. Proto písemné prameny o Augustově době týkající se pohřbů popisují pouze kremaci.²²² Těla

²¹⁷ HOPE, V.: *Roman Death*, s. 76.

²¹⁸ PATTERSON, John: *On the Margins of the City of Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 92.

²¹⁹ CICERO: *De legibus*, 2.23.

V období druhého triumvirátu bylo navíc zakázáno spalovat mrtvé ve vzdálenosti do dvou milí od Říma: „An act was also passed prohibiting any burning of dead bodies from being carried on within two miles of the city.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 48.43).

²²⁰ Cicero vyslovil domněnku, že za zákazem pohřbu ve městě bylo možné riziko vzniku požáru (CICERO: *De legibus*, 2.23).

²²¹ BODEL, J.: *c.d.*, s. 134.

HOPE, V.: *Contempt and Respect*, s. 122.

²²² V raných dobách existence města Římané své mrtvé pohřbívali kosterním ritem: „Ono zprvu nebylo u Římanů zvykem pohřbívat žehem, nýbrž do země.“ (PLINIUS: *Naturalis historia*, 7.54). Způsob

mrtvých se spalovala za rituálními hranicemi Říma. Místo, kde se nacházela pohřební hranice, bylo označováno jako *bustum* nebo *ustrinum*. *Bustum* v případě, že na stejném místě byl posléze uložen popel, *ustrinum* v případě, že hranice nebyla na stejném místě, kde měly být uloženy ostatky (nicméně i tak byla poblíž pohřebiště).²²³ *Ustrinum* Augusta se nacházelo na Martově poli,²²⁴ které bylo v této době ještě za hranicemi města, v blízkosti mauzolea, které císař pro sebe a svou rodinu vybuřoval ještě za svého života.²²⁵

Ze zpráv antických historiků můžeme vidět, že mohlo dojít i k takovému zvratu událostí, jehož následkem bylo v podstatě protizákonné spálení mrtvého uvnitř města. Caesar měl být zpopelněn na Martově poli (podle Suetonia zde byla připravena pohřební hranice),²²⁶ nicméně se tak nestalo. Během pohřbu došlo na foru Romanu, kde byla pronášena pohřební řeč, k nepředvídatelným událostem. Římský lid, rozvášněný a rozčilený smrtí Caesara, zapálil jeho tělo na provizorní pohřební hranici přímo uprostřed fora. Caesarův pohřeb popisují Dio Cassius, Appiános a Suetonius, přičemž se jejich vyprávění na některých místech trochu liší.

Dio Cassius popsal tyto události následovně: „And Antony aroused them still more by bringing the body most inconsiderately into the Forum, exposing it all covered with blood as it was and with gaping wounds, and then delivering over it a speech.”²²⁷ „At this deliverance of Antony's the throng was at first excited, then enraged, and

pohřbívání se změnil v 1. století př. n. l. – jako zlomový okamžik přechodu od inhumace ke kremaci uvádí Cicero i Plinius pohřeb Sully: „V rodině Corneliů před diktátorem Sullou nebyl prý nikdo spálen. Ten si ale spálení vyžádal, protože dal předtím vykopat Gaia Maria a bál se odplaty za to.“ (PLINIUS: *Naturalis historia*, 7.54). „And we know that the Cornelian family has likewise used this form of burial, till a period within our own recollection. The conqueror Sylla, however, ordered the corpse of Marius to be disinterred from his grave on the banks of the Anio, impelled to this barbarous brutality by an implacable resentment, which he would not have indulged if he had been as wise as he was vehement. Perhaps it was through fear that the same accident might happen to himself, that he ordered that his body should be burned after his death, - a custom he was the first to introduce in the patrician family of the Corneli.” (CICERO: *De legibus*, 2.22).

Vzhledem k nedostatku pramenů (pisemných i archeologických) je však obtížné sledovat změnu pohřebního ritu, nebo zjistit přesné důvody, které zapříčinily převahu žárového ritu (MORRIS, Ian: *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992, s. 43).

²²³ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 49.

²²⁴ Umístění *ustrina* dokládají Dio Cassius i Suetonius: „When the body had been placed on the pyre in the Campus Martius...” (DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.42). „Mrtvolu donesli senátoři na svých ramenech na pole Martovo a tam byla spálena.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100).

Martovo pole (*Campus Martius*) byla v nejstarších dobách pláň, která sloužila jako vojenské cvičiště a místo konání sněmů, her nebo závodů, původně se nacházelo vně serviovských hradeb (údajně postavených králem Serviem Tulliem v 6. st. př. n. l.), po vybudování hradeb aureliánských (po roce 270) došlo k rozšíření hranic *pomeria* a začlenění Martova pole (a jiných částí) do Říma.

²²⁵ Kapitola Augustovo mauzoleum.

²²⁶ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

²²⁷ „Když byl ohlášeno pohřbení, byla vystavěna hranice na poli Martově vedle náhrobku Juliina.“

DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 44.35.

finally so inflamed with passion... Then, seizing his body, some wished to convey it to the room in which he had been slaughtered, and others to the Capitol, and burn it there; but being prevented by the soldiers, who feared that the theatre and temples would be burned to the ground at the same time, they placed it upon a pyre there in the Forum, without further ado.”²²⁸

Na základě Dionova popisu si myslím, že historik pokládal Antonia za toho, jenž vyprovokoval lid k bouřlivé akci. Antonius bojovně naladil dav tím, jak pronesl oslavnou řeč, i tím, že nechal přinést a ukázat Caesarovo tělo poseté ranami vrahů. Antoniovo vystoupení dav očividně velmi zasáhlo a vedlo jej k tomu, že chtěl tělo zpopelnit nejprve na místě vraždy, poté na Kapitolu. Domnívám se, že ke spálení těla v Pompeiově curii mohla dav vést myšlenka, že místo, kde byl diktátor zavražděn, musí taktéž lehnout popelem, neboť je oním násilím negativně poznamenané. Kapitol si mohli Římané vybrat z toho důvodu, že pahorek byl náboženským centrem města, proto patrně usoudili, že je vhodným místem pro pohřební hranici Caesara.

Z Appiánova popisu usuzuji, že autor pokládá (podobně jako Dio) Antonia za hybatele událostí: „Zašel ve svém vytržení tak daleko, že obnažil Caesarovo tělo, zvedl na tyči do výše jeho probodený a krví zbrocený šat a mával jím. Lidé se potom k němu připojili jako divadelní sbor svým nářkem.“²²⁹ V tomto bodě se tedy Appiános shoduje s Dionem, ale navíc píše, že Antonius kromě odhalení Caesarova těla vystavil také roucho, v němž byl zavražděn.

Appiános, jako jediný ze spisovatelů, popsal navíc voskovou figurínu představující Caesarovo mrtvé tělo zohavené ranami. Myslím si, že podle Appiána právě toto realistické ztvárnění mrtvého muže výrazně přispělo k vyburcování davu: „Když shromážděný dav byl v tomto rozpoložení ochoten užít násilí, zvedl kdosi nad márami Caesarovu voskovou figurínu, protože jeho ležící tělo nebylo jinak vidět. Figurína se mechanicky otáčela na všechny strany. I na ní bylo patrné třiadvacet ran zasazených Caesarovi zběsile po celém těle a do obličeje. Tuto žalostnou podívanou nedokázal lid dále snášet. V záchvatu lítosti si vyhrnuli šat, opásali se a zapálili radnici, v níž byl Caesar zabit.“²³⁰

Appiános ve vypravování pokračuje následovně: „Lid se vrátil k Caesarovu katafalku a nesl jej na Kapitol, aby ho důstojně pohřbil v chrámu vedle bohů. Poněvadž

²²⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 44.50.

²²⁹ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.146.

²³⁰ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.147.

jim kněží nedovolili vstoupit, postavili katafalk opět na foru, kde dříve stál královský palác. Snegli pak na slavnostní hranici dřevěné předměty a sedátka – obojího bylo na foru hodně – i další podobné věci a položili na ně své cenné předměty i své věnce a četná vyznamenání. Pak hranici zapálili a setrvali u ní všichni celou noc”²³¹

Na rozdíl od Diona Appiános nepíše, že Římané chtěli Caesarovo tělo zpopelnit v Pompeiově curii, nýbrž že budovu zapálili a zničili, neboť byli vraždou diktátora velmi rozhněvani. Předpokládám, že Antonius měl vše promyšleno, cíleně vedl lid k akci jak svým projevem, tak jeho vizuálním doprovodem (v podobě Caesarovy figuríny a těla samotného Caesara). Chtěl vyvolat odezvu lidu, na jejímž základě by posléze mohl postupovat proti vrahům a navázat na caesarovskou linii politiky.

Podle Appiána Římané (po zničení Pompeiovy curie) rovnou zamířili s tělem Caesara na Kapitol, aby jej zpopelnili v chrámu a pozvedli k bohům. Jelikož jim byl jejich úmysl znemožněn (podle Diona bránili Kapitol vojáci, podle Appiána kněží), vrátili se zpět na forum a improvizovanou pohřební hranici zapálili před *regií*, bývalou rezidencí římských králů a sídlem nejvyššího kněze *pontifika maxima*. Domnívám se, že tak neučinili kvůli spojení budovy s římskými králi, nýbrž kvůli jejímu spojení s Caesarem – ten byl právě v době své smrti *pontifikem*, a proto v *regii* sídlil. Appiános píše, že všichni účastníci pohřbu čekali celou noc u pohřební hranice (na dohoření obvykle čekala pouze nejbližší rodina – níže), podle mne tím chtěli mrtvému Caesarovi vyjádřit úctu a náklonnost.

Nejstručněji podává události Suetonius, který se jako životopisec na rozdíl od historiků Diona Cassia a Appiána zaměřil více na Caesarův život: “Před řečništěm pak [byla] umístěna pozlacená svatyně po vzoru chrámu Venuše Rodičky, uvnitř lehátko ze slonové kosti, pokryté zlatem a purpurem, v hlavách sloup s rouchem, v němž byl zabit... Smuteční nosítka nesli na forum současní i bývalí úředníci a vystavili je před řečništěm. Zatímco jedni navrhovali, aby bylo mrtvé tělo spáleno ve svatyni Jova Kapitolského a druzí v radnici Pompeiově, náhle se objevili dva neznámí mužové, opásaní meči a držící po dvou oštěpech, a planoucími voskovicemi je podpálili. Hned začal zástup kolemstojících snášet suchá klestí, soudní lavice a soudcovská křesla a kromě toho z pohřebních darů, co bylo po ruce.”²³²

Suetoniova verze událostí se od obou předchozích více liší. Nepíše ani o voskové figuríně s důmyslným otáčecím mechanismem (zmiňované Appiánem), ani o

²³¹ APPIÁNOS, *Rhómaika, Bellum Civile*, 2.148.

²³² SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

tom, že by bylo odhaleno Caesarovo tělo – z jeho popisu se lze domnívat, že bylo před zraky lidu skryto v modelu Venušiny svatyně. Jako oba historikové však jmenuje roucho, v němž byl Caesar zabit. Podle Suetonia však římský dav forum neopustil, nezapálil Pompeiovu curii,²³³ neodnesl tělo mrtvého – pouze bylo slyšet návrhy na jeho spálení uvnitř města. Suetonius očividně považoval za zlom moment, kdy dva neznámí ozbrojení mužové zapálili přímo na foru Caesarovo tělo. Do té chvíle se zdá, že se lidé chovali relativně klidně, poté však nečekanému vývoji událostí podlehli.

Předpokládám, že o Caesarově pohřbu se mezi římským lidem mluvilo ještě dlouhou dobu. Po smrti Augusta se očividně jeho nástupce Tiberius obával, že římský lid podlehe stejnému chování jako kdysi během Caesarova pohřbu. Aby zabránil podobným nepřístojnostem, vykonal Tiberius předběžná opatření: „Vyhláškou varoval lid, aby nežádal spálení Augusta raději na náměstí, kde kdysi při pohřbu božského Iulia způsobil přílišnou horlivostí zmatek, než na místě k tomu určenému, na poli Martově.“²³⁴ Tiberius se patrně nehodlal spoléhat pouze na respekt lidu k jeho nařízení, proto „v den pohřbu stáli vojáci jakoby na stráž.“²³⁵ Ti střežili tělo zesnulého císaře, ale Augustův pohřeb proběhl ve srovnání s pohřbem Caesara velmi klidně. Předpokládám, že důvodem byly odlišné okolnosti úmrtí obou mužů: zatímco Caesar byl krutě zavražděn, Augustus zemřel přirozenou smrtí ve vysokém věku. Také situace v Římě byla jiná: v době Caesarovy smrti město vřelo napětím, v době Augustovy smrti bylo stabilní.

Písemné prameny týkající se pohřbů a pohřebních zvyků Augustovy doby se věnují především pohřbu Caesara a Augusta. Oba dva jsou popsány velmi podrobně, Caesarovým se zabýval Appiános, Suetonius a Dio Cassius, Augustovým Suetonius, Tacitus a Dio Cassius. Podle mne se antičtí spisovatelé soustředili na tyto dva pohřby, protože Caesarův měl netypický průběh a Augustův byl první císařský pohřeb v Římě a stal se vzorem po pohřby dalších vládců.²³⁶ Co se týče pohřbů ostatních členů iuliovsko-claudiovské dynastie, některé z nich spisovatelé popsali detailněji,²³⁷ v případě jiných

²³³ Suetonius však zmiňuje, že Římané nechali budovu později zazdít (ať už tak učinili ze strachu, že na místě vraždy se mohou nacházet zlé síly a duchové, nebo z úcty k mrtvému Caesarovi): „Radnici, v níž byl zabit, bylo usneseno zazdít.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 88).

²³⁴ TACITUS: *Annales*, 1.8.

²³⁵ TACITUS: *Annales*, 1.8.

²³⁶ Například Claudiův pohřeb byl vystrojen po vzoru Augustova pohřbu: „Claudiovi byly přisouzeny božské počty a vystrojen slavný pohřeb, právě takový jako zbožněnému Augustovi.“ (TACITUS: *Annales*, 12.69).

²³⁷ Například pohřeb Liviina syna Drusa, jeho syna Germanika, Tiberiova syna Drusa, Caligulovy sestry Drusilly.

byli méně sdílní²³⁸ (a to i v případě pohřbů císařů).²³⁹ Pohřby Římanů, kteří nebyli členy Augustovy dynastie, prameny zmiňují zřídka. Podle mne se antičtí spisovatelé zaměřili především na pohřby, které byly něčím výjimečné, nepovažovali za důležité zaznamenat každý pohřeb významného jedince. Pohřební zvyky a rituály zaznamenali také básníci Vergilius a Lucanus, satirik Lúkiános, státník a přírodovědec Plinius i politik a řečník Cicero.

Před pohřbem bývala pohřební hranice (*rogus*) Římanů připravená do podoby oltáře, složeného ze smolného dřeva, a posypaná kadidlem a vonnými oleji. Před ní mohly být umístěny cypřišové větve, jak je doloženo u Vergilia: „Velkou hranici vztyčí a vpletou do boků jejích | listí smutné barvy a pohřební cypřiše vpředu | postaví.“²⁴⁰ Na hranici bylo postaveno pohřební lehátko s tělem zesnulého a jeho oči byly otevřeny – podle Plinia z toho důvodu, aby pohled mrtvého k nebi nebyl ničím zakryt.²⁴¹ Vedle něj mohly být umístěny osobní předměty, které měl zesnulý rád (buď je vybrali pozůstalí, nebo je určil sám nebožtík ve své poslední vůli), a dary, které přinesli účastníci pohřbu. To vše se spalovalo na hranici společně s tělem.²⁴²

²³⁸ V mnoha případech spisovatelé pouze uvedli, že byla dotyčná osoba pohřbena. Přesto se domnívám, že mnoho členů Augustova rodu (například jeho synovec Marcellus nebo adoptivní synové Gaius a Lucius) mělo nákladný pohřeb.

²³⁹ O pohřbu Tiberia, Augustova nástupce, je známo v podstatě pouze to, že byl řádně pohřben a byla na něj pronesena oslavná řeč: „[Tiberiova mrtvola] byla po státním pohřbu spálena.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Tiberius*, 75). „Jakmile [Caligula] pronesl s hojnými slzami pochvalnou smuteční řeč nad Tiberiem a velmi honosně ho pohřbil...“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 15), „A public funeral was accorded him and a eulogy, delivered by Gaius.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 58.28).

O pohřbu Claudia, Augustova vnuka a čtvrtého římského císaře, víme pouze, že byl pohřben podobným způsobem jako sám Augustus (poznámka 236), podrobnosti však spisovatelé neuvádí: „The emperor received the state burial and all the other honours that had been accorded to Augustus.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 60.35), „Byl pohřben v slavném smutečním průvodu vpravdě císařském.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Claudius*, 45).

Pohřeb Caliguly a Nerona – poznámky 285, 403, 404.

²⁴⁰ VERGILIUS: *Aeneis*, 6.215-217.

²⁴¹ PLINIUS: *Naturalis historia*, 11.55.

„It is an important and sacred duty, of high sanction among the Romans, to close the eyes of the dead, and then again to open them when the body is laid on the funeral pile, the usage having taken its rise in the notion of its being improper that the eyes of the dead should be beheld by man, while it is an equally great offence to hide them from the view of heaven.“

²⁴² TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 50.

Mezi pohřebními dary se nacházely předměty denní potřeby, nejčastěji oděvy, šperky, potraviny, keramika a jiné užitkové předměty. Dětem se často dávaly hračky, ženám zrcadla a kosmetické potřeby, mužům zbraně nebo hrací kostky (HOPKINS, K.: *c.d.*, s. 229).

Druhy pohřebních darů známe nejen z archeologických nálezů, nýbrž také z písemných pramenů, zmiňují je například Lucanus, Suetonius (poznámka 244), Dio Cassius (poznámka 243) nebo Vergilius.

LUCANUS: *Pharsalia*, 9.174-178.

„Tu vzala | ozdoby, odznaky čestné, šat manžela přenešťastného, | zbraně, kdys odňatou kořist, jež zářila zlatem, a togy | slavnostní, roucha, jež třikrát sám nejvyšší Jupiter spatřil, | načež v pohřební oheň je uvrhla.“

VERGILIUS: *Aeneis*, 6.217.

„Třpytná zbraň pak navrchu hranici zdobí.“

Předpokládám, že důvodem pro darování a spalování předmětů byla představa, že se tyto dary stanou majetkem nebožtíka v dalším životě. Z popisů pohřbů u antických spisovatelů víme, že zesnulé neobdarovávali pouze jejich příbuzní a přátelé, ale v případě císařů či významných mužů se mohl podílet veškerý římský lid. Na pohřbu Augusta například pokládali na jeho pohřební hranici vojáci všechny své čestné triumfální ozdoby, které od něj kdy obdrželi za své činy a statečnost: „They cast upon it all the triumphal decorations that any of them had ever received from him for any deed of valour.“²⁴³ Myslím si, že tak učinili na znamení úcty a věrnosti mrtvému císaři, možná tím chtěli vyjádřit, že si Augustus – stejně jako oni – zasloužil svými činy tato ocenění, nebo mu možná chtěli darovat nějaký předmět, který by je s ním spojil, neboť k němu oni sami měli určitý vztah.

Oproti pečlivě naplánovanému a řádně probíhajícímu pohřbu Augusta stojí bouřlivý pohřeb Caesara. Pohřeb muže Caesarova významu byl samozřejmě připraven, nicméně kvůli nepředvídatelným událostem vypukl chaos a přítomní lidé vhazovali na provizorní pohřební hranici mrtvého státníka vše, co mohli: „Potom se jali pištcí a jevištní umělci svlékat šaty, které si k této příležitosti vyzvedli ze skladišť triumfální výstroje, trhali je a vrhali do plamenů. Tak činili i legionářští veteráni se svými zbraněmi, kterými se vyzdobili na počtu pohřbu. Stejně i mnohé matrony házely tam ozdoby, jež měly na sobě, také amulety a chlapecké pláštíky svých dětí.“²⁴⁴

Pokud se jednalo o pohřeb císaře nebo vojevůdce, bylo přítomno také vojsko, které provedlo rituál zvaný *decursio*.²⁴⁵ „Jezdci na koních objeli hranici – jako na poslední přehlídce před vrchním velitelem – třikrát kolem dokola, vždy zprava doleva.“²⁴⁶ Pohřební hranici Augusta obešli nejprve všichni kněží, nato jezdci a vojáci městské posádky: „When the body had been placed on the pyre in the Campus Martius, all the priests marched round it first; and then the knights, not only those belonging to the equestrian order but the others as well, and the infantry from the garrison ran round

VERGILIUS: *Aeneis*, 6.224-225.

„I hoří snesené dary: | kadidlo, obětní jídla a vylitý olej a džbány.“

²⁴³ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.42.

²⁴⁴ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

²⁴⁵ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 55.

Je doloženo, že také Drusilla, Caligulova sestra, byla poctěna *decursiem*: „The Pretorians with their commander and the equestrian order by itself ran about the pyre.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 59.11). Nicméně se domnívám, že se jednalo o ojedinělý případ, kdy byla tato pocta udělena ženě, a to pouze proto, že Caligula nebyl schopen se umírnit a mrtvou sestru zahrnul množstvím poct, které si ve skutečnosti nezasloužila.

²⁴⁶ HOŠEK, R. – MAREK, V.: *c.d.*, s. 102.

it.²⁴⁷ Tento zvyk zachytil v *Aeneidě* i Vergilius jako poctu pro Aeneovy padlé vojáky: „Kolem hořících hranic, jsa oblečen do lesklé zbroje, | třikrát obešel lid. Též na koni objeli třikrát | smutný pohřební oheň a hlasitě zalkali všichni.“²⁴⁸

Nezbytným pohřebním obřadem bylo *os resectum*: v případě kremace byl před zapálením hranice odseknut kousek těla (obvykle prst), který byl následně pohřben. Pokud by se takto nestalo, tělo by nemohlo být dle římského práva zpopelněno. Stejně jako většina pohřebních rituálů, i tento má svůj původ v římské víře o posmrtném životě: Římané věřili, že pokud by tělo zesnulého nebylo řádně pohřbeno do země, jeho duše by zůstala v tomto světě a mohla zasahovat do životů lidí, před čímž měli obavy. Strachu před mrtvými se Římané zbavili právě díky *os resectum* – kouskem těla pohřbeného v zemi zajistili, že mrtví dojdou klidu.²⁴⁹

Ačkoliv tento rituál zmiňují také antické prameny, není uveden jeho přesný popis – není známo, jakým způsobem byla kost od těla oddělena a jak byla následně pohřbena. Cicero píše, že je zbytečné, aby se rozepisoval o pohřebních zvycích, neboť je všichni dobře znají: „It is unnecessary for us at present to explain the proceedings of families in funeral ceremonies.“²⁵⁰ O *Os resectum* píše: „The bone which remains unconsumed must be covered with earth.“²⁵¹ Tento zvyk dále zmiňuje (opět bez podrobnějších vysvětlení) Varro.²⁵²

Po vykonání všech nezbytných obřadů následoval hlavní moment pohřbu, zapálení hranice. Vergilius v *Aeneidě* popsal, jak zapálení probíhalo a jaké další rituály po něm následovaly:

„Jiní pak druhové s ním k té ohromné hranici stoupnou,
smutná věru to služba, pak přidrží po zvyku otců
pochodně hledíce stranou. I hoří snesené dary:
kadidlo, obětní jídla a vylitý olej a džbány.
Jakmile popel se z nich již rozpadl, plameny zhasly,

²⁴⁷ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.42.

²⁴⁸ VERGILIUS: *Aeneis*, 11.188-190.

²⁴⁹ GRAHAM, E-J.: *c.d.*, s. 93–94.

²⁵⁰ CICERO: *De legibus*, 2.22.

²⁵¹ CICERO: *De legibus*, 2.22.

²⁵² VARRO: *De lingua Latina*, 5.23.

„If on the burial-mound of a Roman who has been burned on the pyre clods are not thrown, or if a bone of the dead man has been kept out of the ceremony of purifying the household, the household remains in mourning; in the latter case, until in the purification the bone is covered with humus – as the pontifices say, as long as he is in-humatus.“

vínem pokropí zbytky i žíznivý řeřavý popel;
v kovovou Korynaeus dal nádobu sebrané kosti.
Třikrát s čistou vodou své druhy obešel kolem,
haluzí olivy plodné je rosou skrápěje zlehka.
Očistil všecken lid, a pokyn dal k odchodu odtud.“²⁵³

Před samotným zpopelněním přítomní naposledy volali mrtvého jménem, jedna osoba z blízkého příbuzenstva jej políbila a poté s odvrácenou tváří zapálila hranici. Tím byl také ukončen pohřební obřad a všichni přítomní se mohli rozejít – kromě pozůstalých, jejichž úkolem bylo po dohoření hranice sebrat ostatky zesnulého, omýt je ve víně a mléce a vložit do pohřební schránky.²⁵⁴ Pohřební schránka byla po dovršení všech pohřebních rituálů umístěna do výklenku hrobky nebo *columbaria*.²⁵⁵ Poté, co byly ostatky mrtvého uloženy na místo jeho posledního odpočinku, byli přítomní třikrát pokropeni vodou z olivové větve a mohli se odebrat do svých domovů.²⁵⁶

Kromě rituální očisty pozůstalých u pohřební hranice bylo po pohřbu nutné očistit také nebožtíkův dům. Zodpovědný za to byl *euerriator* – obvykle to byl dědic nebo ten člen rodiny, který měl na starosti domácí kult. Po odnesení těla z domu byly místnosti uklizeny rituálním koštětem určeným k tomuto účelu. Pokud bylo očistné zametání zanedbáno nebo opomenuto, následkem mohla být smrt.²⁵⁷ Domnívám se, že za tímto obřadem mohla být víra Římanů, že smrt zůstane v domě a způsobí další úmrtí v rodině, nebude-li tímto způsobem vyhnána.

Jakým způsobem proběhl Caesarův pohřeb, jsem popsala již výše. Vzhledem k jeho bouřlivému průběhu nemohly být podle mého názoru všechny rituály vykonány řádně v souladu s římskými tradicemi. Oproti tomu pohřeb Augusta probíhal klidně a předpokládám, že pozůstalí na dodržení všech obřadů pečlivě dbali. Po zapálení hranice lidé místo opustili a u pohřební hranice zůstala pouze Livia, vdova po zesnulém, spolu s předními římskými jezdci: „When these ceremonies had been performed, all the other people departed; but Livia remained on the spot for five days in company with the most

²⁵³ VERGILIUS: *Aeneis*, 6.222-231.

²⁵⁴ Římské pohřební schránky mívaly různé velikosti a tvary (oltář, truhla, dům, váza, urna, loď, nádoba) a bývaly vyrobeny z různých materiálů (kámen, mramor, alabastr, terakota, bronz, zlato, stříbro, keramika). Pohřební schránky nejhudších Římanů byly jednoduché, nezdobené a často byly pohřbeny pouze do země (TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 50).

²⁵⁵ Kapitola Pohřební monumenty Augustovy doby.

²⁵⁶ TURCAN, R.: *c.d.*, s. 27.

TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 50.

²⁵⁷ LINDSAY, H.: *c.d.*, s. 166.

prominent knights, and then gathered up his bones and placed them in his tomb."²⁵⁸ Podobně popisuje pohřeb také Suetonius: „Mrtvolu donesli senátoři na svých ramenech na pole Martovo a tam byla spálena... Pozůstatky spáleniště sebrali přední mužové stavu jezdeckého, odění tunikami bez opásání a s bosýma nohama, a uložili je do mauzolea."²⁵⁹

Suetonius ve svém vypravování nezabíhá do takových podrobností jako Dio. Přestože Suetonius nejmenuje, že se na sebrání Augustových ostatků podílela také Livia, předpokládám, že se – jakožto Augustova vdova a představitelka tradičních římských hodnot – o ostatky svého manžela postarala sama. Dio píše, že Livia na místě pohřební hranice zůstala pět dní – můžeme tedy očekávat, že hranice celých pět dní hořela. Domnívám se, že důvod, proč po zapálení hranice všichni kromě nebožtíkových nejbližších odešli, byl praktický: trvalo dlouhou dobu, než pohřební hranice dohořela. Dále si myslím, že Římané mohli pokládat uložení ostatků za čistě soukromou věc, která by se měla odehrát pouze v přítomnosti rodiny.

Po pohřbu následovalo devět dní označovaných jako *feriae denicales*,²⁶⁰ během kterých se od pozůstalých očekávalo, že se budou zdržovat doma, nebudou se stýkat se zbytkem společnosti, budou odpočívat a truchlit po mrtvém. Po celou tuto dobu byla nebožtíkova rodina nečistá kvůli kontaktu se smrtí. Devátého dne po pohřbu se rodina zesnulého vrátila k jeho hrobu, aby zcela ukončila období smutku a rituálně se očistila od smrti a mohla se opět začlenit do římské společnosti. Aby se pozůstalí zbavili poskvrny, museli absolvovat očistný rituál ohněm a vodou *suffitio*, při kterém byli přítomní pokropeni vodou z větve vavřínu a museli přejít přes oheň. *Suffitio* zároveň symbolicky oddělil svět mrtvých od světa živých: mrtvý Říman se tímto okamžikem připojil ke svým předkům a pozůstalí se mohli vrátit do římské společnosti a ke svým běžným životům.²⁶¹

Poslední římskou pohřební tradicí byla hostina spojená s obětováním pokrmu zesnulému (*cena novendialis*), která se konala taktéž devátého dne od pohřbu.²⁶² Pohřební hostiny se konaly v blízkosti nebožtíkova hrobu – za tímto účelem byly na římských pohřebištích stavěny jídelny (*triclinia*) a někdy i kuchyně (*culinae*). Během

²⁵⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.42.

²⁵⁹ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

²⁶⁰ Cicero píše o původu výrazu: „The Denicale feasts, so called from the Latin words de nece (implying deliverance from death)...“ (CICERO: *De legibus*, 2.22). Myslím si, že označení dnů po pohřbu tedy vcelku příhodně reflektovalo skutečnost, že se rodina mrtvého postupně vzdaluje a oprostuje od smrti.

²⁶¹ GRAHAM, E-J.: *c.d.*, s. 100.

²⁶² Pohřební hostinu zmiňuje Artemidóros: „To, co se předkládá hostům při pohřebních slavnostech a hostinách za mrtvé...“ (ARTEMIDÓROS: *Oneirocritica*, 4.81).

těchto pohřebních hostin sdíleli živí pokrmy s mrtvými: v Římě bylo zvykem pokládat na hrob zesnulého jídlo jako obětinu (typické byly obyčejné potraviny – chléb, fazole, čočka, sůl, vejce). Prováděla se také úlitba vínem. Římané považovali tyto obětiny pro mrtvé za posvátné, nedotknutelné. Za rituálem stála víra, že duchové mrtvých jsou přítomni na hostinách svých potomků a baví se zároveň s nimi. Z toho důvodu byly také pohřební hostiny událostmi veselými, nikoliv smutnými. Hostiny podobné pohřebním se staly součástí kultu mrtvých:²⁶³ během římských svátků oslavujících zesnulé mrtvé a soukromých výročí dané rodiny se příbuzenstvo scházelo u hrobů svých předků a společně s nimi hodovalo.²⁶⁴

4.1. Pohřby jako představení

Z děl římských spisovatelů víme, že pohřby Římanů, jejichž rodina měla dostatek finančních prostředků, často doprovázela různá představení a zábava pro lid. Obzvláště populární byly gladiátorské hry. Caesar podle Plinia uspořádal pohřební zápas na památku svého otce: „Caesar, who was afterwards dictator, but at that time aedile, was the first person, on the occasion of the funeral games in honour of his father, to employ all the apparatus of the arena in silver.“²⁶⁵ Suetonius zase zmiňuje, že Caesar po smrti své jediné dcery Iulie „lidu přislíbil gladiátorské hry a pohoštění k uctění památky dceřiny.“²⁶⁶ Veřejná hostina byla jakousi rozšířenou pohřební hostinou určenou pro širokou veřejnost. Předpokládám, že Caesarovým cílem bylo nejen oslavit památku svých zesnulých příbuzných, ale zároveň chtěl získat přízeň římského lidu a podpořit svou kariéru.

Caesar samozřejmě nebyl jediným, kdo těchto forem pohřební zábavy využíval. Na počest Drusa uspořádali pohřební hry jeho synové Germanicus a Claudius: „Gladiatorial games in honour of Drusus were given by Germanicus Caesar and Tiberius Claudius Nero, his sons.“²⁶⁷ Myslím si, že členové císařské rodiny pořádáním her sledovali především oslavu památky nebožtíka, případně se snažili získat popularitu

²⁶³ Kapitola Kult mrtvých.

²⁶⁴ CARROLL, M.: *Spirits of the Dead*, s. 42.

CUMONT, F. V. M.: *c.d.*, s. 38, 120.

²⁶⁵ PLINIUS: *Naturalis historia*, 33.16.

²⁶⁶ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 26.

²⁶⁷ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 55.27.

mezi lidmi pro celý rod, neboť kariéru měli zajištěnou svým příbuzenstvím s vládcem Říma.

Vztah římského obyvatelstva k pohřebním hrám vystihuje následující úryvek ze Suetonia: „Když lidé v Pollentii nechtěli pustit pohřební průvod jakéhosi předního centuriona z tržiště, dokud násilím nevytlačí na dědicích peníze na gladiátorský zápas, [Tiberius] vyslal jednu kohortu z Říma.“²⁶⁸ Z tohoto popisu události mám dojem, že si Římané přivykli tomu, že pohřby významných veřejných činitelů (mezi něž by mohl být zařazen i tento pohřbívaný centurion) jsou spojeny se zábavným představením a že na něj má lid právo. Skutečnost, že ani mrtvý centurion, ani jeho dědicové pohřební hry nezajistili, vyvolala v davu velkou nevoli.

Suetonius jmenuje další druh pohřebních představení: divadlo.²⁶⁹ Součástí Caesarova pohřbu byly hry, na kterých byly uváděny „texty, vhodně vybrané ke vzbuzení lítosti nad obětí a nenávisti k vrahům.“²⁷⁰ Po smrti Caesara se římská společnost rozdělila na dva protichůdné tábory, procaesarovský a proticaesarovský. Předpokládám, že pro Caesarovy přátele a spolupracovníky představoval jeho pohřeb příležitost, jak posílit svou vlastní pozici a vyburcovat lid proti jeho vrahům a politickým oponentům.

Pohřby římské aristokracie byly příbuznými zesnulého často využívány pro jejich vlastní účely: pro mnohé Římany byl právě pohřeb možností, jak se zviditelnit na veřejnosti, získat popularitu mezi římským lidem a zvýšit svou prestiž. V pohřební řeči na mrtvé byla zahrnuta oslava celého rodu zesnulého, toho mohl řečník (byl-li členem téhož rodu) využít k vlastní politické propagandě.²⁷¹ Pozůstalí z bohatých rodin měli však další možnosti, jak oslavit památku zesnulého a zároveň se stát populárními a získat podporu davu. Ve jménu zesnulého a na jeho počest mohli pořádat různá zábavná představení, obzvlášť mezi obyvatelstvem Říma oblíbené gladiátorské hry.²⁷²

²⁶⁸ Suetonius: *De vita Caesarum, Tiberius*, 37.

Pollentia (dnešní Pollenzo) byla městem v severní Itálii.

²⁶⁹ Dufallo uvádí, že k této příležitosti byla často vybírána historická dramata, která představovala činy zesnulého nebo jeho slavných předků. Populární byly také tragédie i komedie řeckého původu nebo latinské hry inspirované řeckými díly, neboť se v nich často vyskytovalo téma smrti, proto se Římanům zdálo vhodné hrát je na pohřbech (DUFALLO, B.: *c.d.*, s. 5).

²⁷⁰ Suetonius: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

²⁷¹ Kapitola *Laudatio funebris*.

²⁷² EDWARDS, Catharine: *Death in Ancient Rome*. New Haven 2007, s. 49.

Ačkoli dnes si člověk pod pojmem gladiátorské hry na prvním místě pravděpodobně představí dechberoucí krvavé představení v amfiteátru, jejich původ je ve skutečnosti spojen s pohřebními rituály. Gladiátorské zápasy byly původně rituálem obětí (zároveň také byly druhem trestu: bojovníci pocházeli z řad zločinců nebo válečných zajatců), jehož základem byla víra Římanů, že smrtí vzdávají čest mrtvému předkovi. Postupem času získaly gladiátorské hry funkci zábavného představení. (KYLE,

4.2. Bez pohřbu

V některých případech byl pohřeb podle římských tradic znemožněn, neboť tělo nebylo k dispozici (například po ztroskotání lodi nebo smrti ve válce). I tehdy se však rodina chtěla s mrtvým důstojně rozloučit a dopřát mu totéž, co jiným zesnulým. Mrtvému byl vyroben kenotaf (*cenotaphium*), symbolický náhrobek.²⁷³ Tento zvyk zachytil také Vergilius ve své *Aeneidě*: „Já jsem ti na trójský břeh dal tehdy postavit hrobku | prázdnou a velkým hlasem jsem třikrát volal tvou duši.“²⁷⁴ Kenotaf měl tedy sloužit jako útočiště pro duši, která byla přivolána opakováním jména zesnulého. Předpokládám, že se jednalo o určitou obdobu *conclamatio*, jejímž prostřednictvím pozůstalí pozvali duši do jejího nového příbytku, aby se jejich blízký dočkal klidu stejně jako řádně pohřbení mrtví.

V *Aeneidě* Vergilius dále píše o tom, že nepřátelům padlým ve válce nebyl umožněn pohřeb: „Tvá věrná tě nepohřbí matka | v hrobě, ni na tvé údy ti nesloží v domově hrobku – | budeš dravým ptákům tu ponechán nebo tě ztopí | moře, shluk hladových ryb tvou ránu ti hlodati bude.“²⁷⁵ Na tělo poraženého nepřítele měl očividně výsadní právo vítěz. Jen on mohl rozhodnout, jestli mrtvého ještě potrestá zhanobením těla, nebo zda je nechá řádně pohřbít: „Milost-li odpůrcům padlým je nějaká, za jedno prosím: | dovol pohřbít mě v zem.“²⁷⁶

Augustus se po smrti Caesara rozhodl pomstít se, přičemž mu nestačila pouze smrt jeho vrahů, ale nechtěl jim dopřát ani pohřeb: „Ale v úspěchu z vítězství nedokázal se umírnit, nýbrž hlavu Brutovu poslal do Říma, aby byla vystavena u nohou sochy Caesarovy. Také proti nejvznešenějším zajatcům běsnil ne bez potupných slov. Tak prý jednomu z nich, úpěnlivě prosícímu, aby byl pohřben, odpověděl: O to se již postarají ptáci.“²⁷⁷ Oproti tomu po porážce Antonia a Kleopatry se ukázal v lepším světle: „Oběma prokázal poctu společného hrobu a dal dokončit náhrobek, s jehož výstavbou sami začali.“²⁷⁸

Donald G.: *The Phenomenon. The Development and Diversity of Roman Spectacles of Death*. In: KYLE, Donald G.: *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London – New York 1998, s. 43–44).

²⁷³ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 54.

²⁷⁴ VERGILIUS: *Aeneis*, 6.505-506.

²⁷⁵ VERGILIUS: *Aeneis*, 10.557-560.

²⁷⁶ VERGILIUS: *Aeneis*, 10.903-904.

²⁷⁷ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 13.

²⁷⁸ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 17.

Domnívám se, že Octavianus chtěl svým přístupem k ostatkům poražených nepřátel ukázat římskému lidu svůj postoj a své cíle. V prvním případě se mu úspěšně podařilo zvítězit nad Caesarovými vrahy, jeho úmyslem bylo patrně názorně předvést veřejnosti, že nad nimi nemá slitování, že musí za svůj zločin trpět i v posmrtném životě. Zároveň tím mohl chtít odradit případné oponenty, ukázat jim svou sílu a odhodlání. Po smrti Antonia a Kleopatry byla situace odlišná, jejich úmrtí znamenalo konec dlouhého období občanských válek, ze kterých byl Řím vyčerpán. Podle mne Octavianus zaujal pozici římského vůdce, který říši přinesl mír, proto patrně nechtěl své postavení nijak ohrozit nevhodným chováním k ostatkům mrtvých. Octavianus se musel jevit jako milosrdný a blahosklonný muž, který nebožtíkům dopřál řádný pohřeb podle jejich přání.

Pro Římány byl řádný pohřeb důležitý. Představa, že jejich ostatky budou znesvěceny, zhanobeny a nedostane se jim náležitého pohřbu, pro ně byla děsivá. Jedním z nejvyšších trestů za vážné zločiny (jako byla vlastizrada) byl právě zákaz pohřbu a s ním často spojené zohavení těla. Odepření pohřbu znamenalo věčný trest, mrtvý člověk bez pohřbu musel snášet bolest a utrpení i po své smrti. Pro památku mrtvého i pro jeho rodinu představovalo toto potrestání velkou hanbu.²⁷⁹

Těla zločinců byla v Římě pohozena na Gemonských schodech²⁸⁰ nebo jiným způsobem zneuctěna, přičemž se tento trest nevztahoval pouze na provinilce samotného, ale spolu s ním mohla být takto potrestána celá jeho rodina.²⁸¹ Navíc kromě toho, že popraveným byl odepřen pohřeb, nebylo povoleno jakýmkoliv způsobem připomenout

²⁷⁹ GRAHAM, E-J.: *c.d.*, s. 94.

²⁸⁰ Schody vedoucí z Kapitolu na forum Romanum, nacházely se tedy v samém centru Říma – těla zločinců tak byla vystavena očím veřejnosti.

²⁸¹ Tak se dělo například po odhalení Seianova spiknutí proti Tiberiovi, které vedlo k pronásledování Seianových spoluvíniků i nezapojených příznivců: „Mnozí z potrestaných byli pohozeni na gemonské schody a vláčeni hákem; jednoho dne jich bylo pohozeno a vláčeno dvacet, mezi nimi i ženy a děti.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Tiberius*, 61). Podobného konce se dočkal i Seianus: „By their order he was executed and his body cast down the Stairway, where the rabble abused it for three whole days and afterwards threw it into the river.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 58.11). Seianovy děti byly taktéž popraveny a „jejich mladistvá těla byla pohozena na Gemonské schody.“ (TACITUS: *Annales*, 5.9).

si jejich památku, či truchlit nad jejich smrtí.²⁸² Z děl antických historiků známe také další tresty, které mohly postihnout Římany po jejich smrti.²⁸³

Pokud by se mrtvému nedostalo řádného pohřbu, jeho duše by nedošla klidu a zůstala by uvězněna mezi světem živých a světem mrtvých, neschopna vrátit se zpět, ani postoupit dále. Takovéto duši byl odepřen posmrtný život a musela bloudit mezi živými. Římané (a to nejen prostý lid, ale také představitelé vzdělané elity) věřili, že takto mají duše mrtvých možnost zasahovat do jejich života a negativně je ovlivňovat. Mrtví, kteří nedošli ve smrti klidu, představovali hrozbu pro živé.²⁸⁴

Je zřejmé, že strachu z duchů a pověrám nepodléhali pouze obyčejní lidé, ale také římská elita. Existenci duchů ve svých dílech zaznamenali spisovatelé, jako byli Suetonius²⁸⁵ nebo Plinius Mladší.²⁸⁶ V jejich příbězích (patrně založených na lidovém vyprávění) se podle mne zrcadlí pověřivost a přesvědčení Římanů o nezbytné nutnosti řádně vykonaného pohřbu a zároveň strach z duchů a přízraků, kteří by pronásledovali a sužovali živé, pokud by byl pohřeb zanedbán.

²⁸² TACITUS: *Annales*, 6.19.

„Leželo tam neobyčejné množství pobitých obojího pohlaví, každého věku, slavní i neznámí, jednotlivě nebo v kupách. A příbuzným ani přátelům nebylo dovoleno se u nich zastavit, poplakat si, ba ani déle na ně patřit, protože byli dokola rozestaveni hlídači, kteří se nehnuli od tlejících mrtvol a číhali na projevy zármatku, dokud nebyly staženy do Tiberu, kde plovaly nebo byly přihnány ke břehům, nikdo však je nespaloval ani se jich nedotýkal.“

²⁸³ Po smrti svého adoptivního syna Germanika vystupoval Tiberius velmi ostře proti jeho rodině, a to nejen během jejich života, ale také po jejich úmrtí. Ostatky Germanikových synů Drusa a Nerona „dal tak rozptýlit, aby se je nikdy nepodařilo sebrat.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Tiberius*, 54).

Tiberius sám byl římským lidem velmi nenáviděn, že po jeho smrti žádal dav, aby se také jemu – stejně jako jeho obětem – nedostalo řádného pohřbu, aby jeho tělo bylo zhanobeno a vhozeno do řeky. Přesto jej jeho nástupce Caligula pohřbil tak, jak se podle římských zvyků slušelo: „Jeho smrtí se lid tak rozradostnil, že na první zprávu rozbíhající se jedni volali: S Tiberiem do Tiberu!, druhí se modlili k Matce Zemi a k podsvětním bohům, aby mrtvému dopřáli místa výhradně mezi bezbožníky. Opět jiní hrozili mrtvole hákem a gemonskými schody... Jakmile se pohnul smuteční průvod z Misena k Římu, volali mnozí, že by měla být mrtvola spíše dopravena do Atelly a tam v amfiteátru trochu přižihána. Vskutku byla od vojáků dovezena do Říma a tam po státním pohřbu spálena.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Tiberius*, 75).

²⁸⁴ GRAHAM, E-J.: *c.d.*, s. 93–94.

²⁸⁵ Suetonius popisuje, že po smrti Caliguly nebylo jeho tělo řádně pohřbeno, a proto Římané věřili, že duch zavražděného císaře zůstal na zemi mezi nimi, a to až do doby, než bylo jeho tělo odpovídajícím způsobem zaopatřeno: „Jeho mrtvola byla tajně dopravena do lamiovských zahrad, na hranici narychlo vystrojené polospálena a nehluboko pod drnem zahrabána. Teprve později ji daly jeho sestry, navrátivše se z vyhnanství, vykopat, dokonale spálit a náležitě pohřbít. Je dostatečně známo, že dříve, než se tak stalo, byli strážcové zahrad zneklidňováni přízraky. Také v tom domě, kde zahynul, neuplynula ani noc bez nějakého strašidla, až posléze dům požárem vyhořel do základů.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 59).

²⁸⁶ Nad tím, zda duchové skutečně existují, se zamyslel Plinius Mladší v jednom ze svých *Listů* a následně vypráví příběh strašidelného domu. V jednom domě v Athénách se objevoval duch starce provázený řinčením řetězců, kterými byl spoután. Kvůli přízraku zůstal dům opuštěn, než se do něj přistěhoval filozof Athenodorus, který ducha následoval na místo, které následujícího dne nechal vykopat. Objevil duchovy ostatky a nechal je řádně pohřbít, poté v domě strašení ustalo. (PLINIUS MINOR: *Epistulae*, 7.27).

Nicméně ne všichni Římané věřili v existenci duchů. Například Plinius Starší popírá jakýkoliv posmrtný život, posmrtné bytí lidské duše, a tím i zlovolné duchy nepohřbených mužů: „Vše po smrti je takové jako před narozením, po smrti není žádný projev života ani tělesného, ani duševního. Táž marnivost lidská se však prodlužuje i do budoucnosti a nalhává si i nějaký život v hodině smrti; jednak se dává duši nesmrtelnost, jednak se mluví o proměně nebo o nějakém smyslovém životě v podsvětí... Těmito vybájenými představami se dětinsky konejší smrtelnost, která touží nikdy nepřestat.“²⁸⁷ Plinius tedy víru svých současníků nesdílel a život po smrti popíral. Považoval ho pouze za představu, kterou se Římané utěšovali kvůli své nejistotě ze smrti.

²⁸⁷ PLINIUS: *Naturalis historia*, 7.55.

5. Kult mrtvých

Z antických pramenů můžeme poznat, že Římané chovali k mrtvým velkou úctu. Obzvláště věnovali pozornost duším zesnulých předků, manům (*manes*). O kult mrtvých se Římané starali během pevně daných svátků (*Parentalia* a *Lemuria*), nicméně péče o památku jejich předků nebyla omezena pouze na oficiálně stanovené termíny, lidé si své zesnulé příbuzné a předky připomínali v soukromí rodiny i při jiných příležitostech, nejčastěji v den jejich narození či smrti.²⁸⁸

Kultu mrtvých předků byl věnován římský svátek *Parentalia*, který byl slaven každý rok od 13. do 21. února. Během těchto dnů se konaly soukromé obřady v kruhu rodinném, potomci chodili navštěvovat hroby předků a kladli jim na ně dary a obětiny. Vrcholem *Parentalií* byl 21. únor, den zvaný *Feralia*, určený pro obřady veřejné.²⁸⁹ Cenným zdrojem informací o průběhu svátků je Ovidiův *Kalendář (Fasti)*, ve kterém jsou *Feralia* popsána následovně:

„Úcta se vzdává i hrobům a předků se smiřují duše,
kladou se malé dárky na jejich zvýšený rov.
Málo si žádají duše, jim namísto bohatých darů
milá je láska – bohy lakotné nechová Styx.
Stačí jim věneček z květin, jež na kámen náhrobní vložíš,
k tomu i ovoce trochu, postačí ve špetce sůl,
chléb, jenž ve víně změkkl, a prosté fialek kvítky:
misku uprostřed cesty polož a tohle tam dej.
Nebráním darovat víc – i to však usmíří Stíny:
nad krbem ještě připoj prosby a příhodný vzkaz.
... Nyní beztělé duše a těla pohřbená v hrobech
bloudí a podaných jídlem Stínové sytí se teď.
... Feráliemi zvou ten den, že dary se nosí,
k smíření duší mrtvých tohle je poslední den.“²⁹⁰

²⁸⁸ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 63.

Kromě *Parentalií* a *Lemurií* existoval svátek růží *Rosalia*, během kterého Římané pokládali na hroby svých zesnulých růže a zdobili jimi jejich portréty, ačkoliv svátek sám nebyl spojen přímo s kultem mrtvých.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 63–64.

²⁹⁰ OVIDIUS: *Fasti*, 2.533-542, 2.565-566, 2.569-570.

Z Ovidiovy poezie tedy víme, jakým způsobem byla *Feralia* v době Augustově slavena. Římané navštěvovali hroby svých předků a kladli na ně obětiny. Podle víry se duchové spokojili se skromným darem – Ovidius jmenovitě zmiňuje ovoce, sůl, chléb, víno, květiny – důležité pro ně bylo, že na ně bylo vzpomínáno a památka uchováána. Stejně jako jiné římské svátky, i *Feralia* měla svůj původ v raných dobách římských dějin (podle básníka byl původcem tohoto zvyku Aeneas, který takto obětoval otci a lid od něj posléze rituál přejal),²⁹¹ proto se domnívám, že v době Augustově, kdy Ovidius svátek popisoval, nebyly známé přesné důvody určitých rituálů. Podle mého názoru za výběrem nenáročných a dostupných obětí stála snaha, aby všichni Římané, chudí i bohatí, uctívali své předky stejným způsobem.

Proč je důležité starořímské tradice dodržovat, vysvětluje Ovidius dále ve své básni. Popisuje, co se stalo, když Římané kvůli probíhající válce opomenuli slavit svátky mrtvých: zesnulí vstali z hrobů a duchové strašili v ulicích Říma a uklidnila je až řádná oběť a vykonání předepsaných obřadů *Feralií*.²⁹² Předpokládám, že za Ovidiovým popisem stály lidové představy, do kterých se promítala hrůza z duchů. Římané se důsledně snažili oddělit od sebe svět živých a svět mrtvých. Duchů, kteří by takto mohli vstoupit do jejich životů a negativně je ovlivnit, se velmi obávali, proto se je snažili pravidelnými obětinami usmířit. Prostřednictvím obřadů během *Parentalií* se podle mého názoru snažili uchovat vztahy mezi živými a mrtvými v rovnováze.

Ovidius se o svátku vyjadřuje jako o nečistých dnech, během kterých by neměly probíhat žádné jiné obřady – ani obřady soukromé (svatba), ani obřady veřejné (oběti bohům).²⁹³ Podle mne za tímto doporučením stála právě víra Římanů, že během těchto dnů se duše mrtvých nacházejí mezi živými a mohly by mít zhoubný dopad na průběh

²⁹¹ OVIDIUS: *Fasti*, 2.543–546.

„Latine spravedlivý, ten mrav ti do říše přines | Aeneas, zbožnosti vši původce, jakož i vzor. | Aeneas otcovu duchu v den slavnostní přinášel dary, | od něho nábožným zvykům učil se veškerý lid.“

²⁹² OVIDIUS: *Fasti*, 2.547–556.

„Jednou však, dlouhé když války se vedly bojovnou zbraní, | stranou nechaly dny, památku mrtvých jež ctí. | Za to je stihl trest, neb po onom neblahém hříchu | z pohřebních hranic žár v předměstích zachvátil Řím. | Stěží sic věřím já tomu, však z hrobů prý předkové vyšli, | za tiché noční doby zazníval nárek a pláč, | kvíleli v ulicích Říma, dí zvěst, a lkali i po vsích | oškliví duchové tito, nehmotný, beztělý dav. | Potom se náhrobkům mrtvých zas vzdávaly dřívější pocty, | konec těm znamením nastal, posmrtným úkazům zlým.“

²⁹³ OVIDIUS: *Fasti*, 2.557–560, 2.563–564.

„Dokud se koná ta slavnost, ať ženy straní se mužů, | svatební pochodně těž počkejte na čisté dny! | Ty pak, jež dychtivé matce se budeš zdát na vdavky zralou, | nedej si zahnutým kopím česat svůj panenský vlas... Za dveřmi zavřenými se ukryjte, bohové, v chrámech, | oltář ať kadidlo nemá, bez ohně ohniště stůj!“

samotného obřadu, nebo by mohly přinést přímo neštěstí – například smrt nevěsty (obdobně jako u *Lemurií*).²⁹⁴

Druhým významným svátkem mrtvých, který byl součástí římského kalendáře, byla *Lemuria*, svátky bludných duší, spadající na 9., 11. a 13. květen. Svátky *Lemuria* měly poněkud odlišný charakter než *Parentalia*: zatímco *Parentalia* oslavovala památku mrtvých předků, *Lemuria* měla smířit zlovolné potulné duchy, lemury (*lemures*).²⁹⁵ Průběh obřadů opět popisuje Ovidius:

„Obřad slavnosti staré v noc připadne, Smíření duší.
Oběti mlčícím stínům budou se konat v ten čas.
... Půlnoc když nastane již, jež skýtá pro spánek ticho,
když pak, všelící ptáci, ztichnete, jakož i psi,
každý, kdo starých mravů je dbalý a bojí se bohů,
vstane a nohy i tělo uvolní ode všech pout,
dá pak znamení prsty, z nichž ve středu vyčnívá palec,
aby ho, tiše jak jde, nepotkal beztělý duch.
A když z pramene vodou si čistě umyje ruce,
vezme si černé boby, potom se obrátí zpět,
obrácen hází je nazad. A pronese, jak je tak hází:
"Vrhám vás, boby, a vámi vykoupím sebe i své."
Devětkrát tohleto řekne, zpět nehledě. Stín prý
boby ty sbírá a vzadu neviděn nikým pak jde.
Opět se pokropí vodou a v měděné cimbály tluče,
nakonec prosí, ať vyjde z příbytku jeho zlý duch.
Jakmile devětkrát řekne: "Ó vyjděte, duchové otců!",
ohlédne se a myslí, zbožně že splnil ten řád.“²⁹⁶

Z Ovidiova textu se mi zdá, že Římané k lemurům nechovali stejnou úctu jako k manům, spíše se jich – jakožto zlých a lidem nepřátelských duchů – obávali a hlavním cílem popsanych rituálů bylo odehnat zbloudilé duchy pryč z lidských obydlí, aby

²⁹⁴ OVIDIUS: *Fasti*, 5.485–490.

„Přece však v oněch dnech vždy předkové zavřeli chrámy, | jako o svátku Mrtvých zavřeny vidíš i dnes. | Pro vdovy není ten čas, ni pro dívky příhodný k sňatku: | která se provdá v těch dnech, nebude dlouho pak žít. | Proto říkává lid, ač jestliže příslovím věříš, | že se v měsíci máji vdávají ošklivé jen.“

²⁹⁵ TOYNBEE, J. M. C.: *c.d.*, s. 63–64.

²⁹⁶ OVIDIUS: *Fasti*, 5.421–422, 5.429–444.

rodinám neškodili. *Lemuria* byla stejně jako *Parentalia* svátky starými,²⁹⁷ Ovidius vše pouze popisuje a nepodává bližší vysvětlení – proto předpokládám, že v době Augustově už Římané původ jednotlivých úkonů neznali. Básník připomíná rituály nezbytné pro vyhnání lemurů z domu: o půlnoci museli Římané vstát a po očištění vodou házet přes rameno černé fazole, obětinu lemurům. Stejně jako při oslavách *Parentalií*, i při *Lemuriích* byla stanovena levná a všem dostupná potravina, která zde nesloužila jako dar, nýbrž jako vykoupení osoby obětníka i jeho rodiny.

Na rozdíl od popisu *Parentalií* Ovidius nevaruje, co se stane, zanedbá-li někdo obřady *Lemurií*. Nicméně na základě samotné podstaty svátků – vyhánění zlých lemurů z obydlí – si myslím, že v případě selhání nebo nevykonání předepsaných úkonů by hrozilo, že nepřátelští duchové zůstanou po celý rok v domě a různými způsoby budou znepříjemňovat život jeho obyvatelům.

Ovidius zároveň představuje původ *Lemurií*: podle něj byla zasvěcena Removi, jehož duši chtěl Romulus tímto způsobem usmířit. Podle jeho jména nazval svátek *Remuriemi*, lidovou výslovností se však název časem změnil.²⁹⁸ Ať byl původ *Lemurií* (a *Parentalií*) jakýkoliv, jednalo se o velmi staré římské svátky, které podle mého názoru dokládaly, že už v nejstarších dobách existence Říma měli jeho obyvatelé určitou představu o osudu zemřelých – patrně je myšlenka na posmrtný život uklidňovala a dodávala jim útěchu, ale zároveň v nich víra v tajemný svět duchů vzbuzovala obavy.

Výše jsem popsala dva římské svátky, během kterých byla oslavována památka mrtvých jakožto skupiny všech zesnulých, a nyní bych zmínila konkrétní případy, jak byla uctívána památka zesnulých jednotlivců. V Augustově době se antické písemné prameny soustřeďují především na osoby z císařské rodiny. O tom, jakým způsobem bylo nakládáno s památkou konkrétních osob, se dočteme u Tacita, Diona Cassia a Suetonia. O císařích samotných se vzhledem k jejich výjimečnému postavení a výjimečným poctám, jež obdrželi po své smrti, zmíním v samostatné podkapitole.

²⁹⁷ OVIDIUS: *Fasti*, 5.423–426.

„Býval kratší rok, vždyť neznali očistu dosud, | nebyls, dvojhlavý Iane, měsíců vůdce ni ty; | přece však popelu mrtvých již nosili příslušné dary, | vnuk již smiřoval hrob, ve kterém byl pohřben děd.“

Původní římský kalendář (Romulův) měl pouze deset měsíců, Numa Pompilius, druhý římský král, přidal leden (*Ianuarius* – měsíc boha Iana) a únor (*Februarius* – měsíc očisty). Ovidius tedy píše, že *Lemuria* existovala již před touto reformou kalendáře, tedy v raných dobách existence Říma.

²⁹⁸ OVIDIUS: *Fasti*, 5.479–482.

„Romulus poslechne je a nazve Remuriemi | den, kdy pohřbeným předkům dává se povinný dar. | Drsnou však hlásku R, jež první byla v tom názvu, | proměnil dlouhý čas v lahodné písmeno L.“

Jednou z poct mrtvému bylo posmrtné udělení titulu, jak se stalo po smrti Drusa: „Kromě toho senát... přiznal jemu i jeho potomkům příjmení Germanicus.“²⁹⁹ Totéž zaznamenal i Dio: „Drusus, together with his sons, received the title of Germanicus.“³⁰⁰ Myslím si, že senát titulem vyjádřil vděčnost celého římského národa za mnohá vítězství, kterých Drusus v Germánii dosáhl. Navíc tím, že byl titul určen i jeho potomkům, žila památka Drusova a zároveň i upomínka jeho činů ve jménech jeho dětí.

Drusovi byly uděleny i jiné počty: „Drusus... was given the further honours of statues, an arch, and a cenotaph on the bank of the Rhine itself.“³⁰¹ Předpokládám tedy, že kenotaf mohl být postaven nejen v případě, když tělo zesnulého nemohlo být pohřbeno,³⁰² nýbrž také pro osobu, jejíž tělo bylo pohřbeno jinde, ale obyvatelé daného místa chtěli čestným náhrobkem zesnulého uctít. Z vyprávění Suetonia se dozvídáme i další informaci: „Jinak vojsko mu zbudovalo čestnou mohylu; kolem ní potom každoročně v určitý den pochodovali vojáci a u ní veřejně konaly galské obce slavnostní oběti.“³⁰³ Stejně tak vzdal Drusovi počtu i jeho syn Germanicus: „Oltář obnovil a na otcovu počest pochodoval kolem něho sám v čele legií slavnostním pochodem.“³⁰⁴ Podle mého názoru bylo obcházení kenotafu obdobou rituálu *decursio*, jehož prostřednictvím chtěli vojáci vzdát čest oblíbenému veliteli. Myslím si, že Drusův kenotaf se takto stal v provincii jakýmsi kultovním místem, které bylo symbolem jednak Drusových vítězství, jednak moci Říma samotného.

Z pramenů také víme, že bohatí lidé mohli uctít zesnulého postavením veřejné budovy a věnovat ji osobě mrtvého. Tak Augustus nechal dokončit divadlo, jehož stavbu započal Caesar, a věnoval ho památce Marcella, svého zesnulého synovce, zetě a následníka: „As a memorial to him finished the theatre whose foundations had already been laid by the former Caesar and which was now called the theatre of Marcellus.“³⁰⁵ Tiberius jménem svého zesnulého bratra Drusa zasvětil chrám Castora a Polluka na foru po jeho rekonstrukci: „For this mark of honour to the memory of Drusus comforted the people, and also the dedication by Tiberius of the temple of Castor and Pollux, upon which he inserted not only his own name,— calling himself Claudianus instead of

²⁹⁹ Suetonius: *De vita Caesarum, Claudius*, 1.

Titul však mohl být vítěznému vojevůdci udělen i za jeho života, nejen po smrti. Například císař Claudius získal titul Britannicus po dobytí a připojení Británie.

³⁰⁰ Dio Cassius: *Rómaiké historiá*, 55.2.

³⁰¹ Dio Cassius: *Rómaiké historiá*, 55.2.

³⁰² Kapitola Bez pohřbu.

³⁰³ Suetonius: *De vita Caesarum, Claudius*, 1.

³⁰⁴ Tacitus: *Annales*, 2.7.

³⁰⁵ Dio Cassius: *Rómaiké historiá*, 52.30.

Claudius, because of his adoption into the family of Augustus,— but also that of Drusus.³⁰⁶

Domnívám se, že důvodem pro postavení či věnování veřejných staveb jménem mrtvého byla na jedné straně snaha zachovat památku zesnulého (neboť jeho jméno bylo od té doby spojené s danou budovou) a na straně druhé – stejně jako v případě doprovodných pohřebních představení – snaha pozvednout osobu stavitele. Kromě veřejných staveb, které měly nějakou funkci, bylo možné vybudovat památník, jehož jedinou funkcí byla oslava památky zesnulého, připomínka jeho činů.

Například Drusovi byl věnován vítězný oblouk: „Kromě toho mu senát mezi četnými jinými počtami odhlasoval mramorový oblouk s trofejemi na silnici Appiově.“³⁰⁷ Obdobně Tiberiovi nechal dokončit oblouk jeho synovec Claudius: „Na památku Tiberiovu dokončil mramorový oblouk u Pompeiova divadla, který mu kdysi senát odhlasoval postavit, ale ponechal rozestavěn.“³⁰⁸ Myslím si, že postavení veřejné budovy nebo oslavného monumentu bylo nejefektivnějším způsobem, jak zachovat památku zesnulého: jména mrtvých takto zůstala zachována po celé generace.

Kromě výše zmiňovaného divadlo uctil Augustus Marcella i jiným způsobem: „He next dedicated the theatre named after Marcellus. In the course of the festival held for this purpose the patrician boys, including his grandson Gaius, performed the equestrian exercise called "Troy," and six hundred wild beasts from Africa were slain.“³⁰⁹ „And he ordered also that a golden image of the deceased, a golden crown, and a curule chair should be carried into the theatre at the Ludi Romani and should be placed in the midst of the officials having charge of the games.“³¹⁰

Domnívám se, že těmito významnými počtami chtěl Augustus ukázat, jak velmi mu na mrtvém Marcellovi záleželo a jak hluboce lituje jeho skonu. Z vybraných ukázek Diona Cassia vidíme, že hry na počest zesnulého nebyly pořádány pouze v rámci pohřbu jako hry pohřební, ale že různými druhy her mohla být vzpomenua a oslavena jeho památka i v následujících letech, čímž se zesnulý opět dostal do povědomí široké veřejnosti – což byl dle mého názoru důvod pro jejich pořádání. Hry na oslavu

³⁰⁶ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 55.27

³⁰⁷ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Claudius*, 1.

³⁰⁸ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Claudius*, 11.

³⁰⁹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 54.26.

³¹⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 52.30.

zesnulého byly proto velmi populární a velmi často organizované, například na počest Caesara³¹¹ i Augusta.³¹²

Předpokládám, že výše uvedených způsobů jak oslavit a připomenout památku zesnulého však mohli využívat pouze mocní a bohatí, tedy naprosto malé procento obyvatel města. Většina Římanů neměla dostatek finančních prostředků ani moc, aby své zesulé příbuzné a blízké takto poctili. Nemohli si dovolit platit nákladná představení pro pobavení římského lidu, ani financovat stavbu veřejných budov. A pokud jejich blízký žil jako obyčejný člověk a žádným význačným činem se nezasloužil o dobro římského lidu, nemohli čekat, že mu budou uděleny pocty senátem nebo nákladem státu postaven pomník. Domnívám se, že velká část lidí omezila kult mrtvých na obvyklé domácí obřady, jejichž podobu jsem přiblížila na začátku kapitoly prostřednictvím Ovidiových básní.

Myslím si, že Římané považovali za samozřejmé, že pozůstali věnují památce zesnulých příbuzných přiměřenou pozornost. Proto je muselo pobouřit, pokud to tak někdo neučinil, zvláště jednalo-li se o přední římské muže. Když zemřela Livia, vdova po Augustovi a úctyhodná žena významného postavení, její syn Tiberius památku své matky zanedbal: „Tiberius se však písemně omluvil návalem prací, že se neúčastnil matčina pohřbu, ačkoliv jinak nezměnil svůj rozkošnický život. Pocty senátem štědrě povolené omezil jakoby ze skromnosti, schválil jich jen velmi málo a dodal, aby jí nebyla přisuzována božská úcta, že si tak přála sama.“³¹³ Takto popsal smrt Livie Tacitus, velmi podobně to učinil i Dio Cassius: „At this time also Livia passed away at the age of eighty-six. Tiberius neither paid her any visits during her illness nor did he himself lay out her body; in fact, he made no arrangements at all in her honour except for the public funeral and images and some other matters of no importance. As for her being deified, he forbade that absolutely.“³¹⁴

Domnívám se, že pro Římany představovalo Tiberiovo chování výraz neúcty jednak k mrtvé matce, jednak k římským tradicím – nejprve je musela pobouřit skutečnost, že Tiberius chyběl u úmrtního lože své matky, mnohem horší však bylo, že

³¹¹ SÜTONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 10.

„Sám pak Octavianus uspořádal hry na oslavu Caesarových vítězství, když se to neodvážili učinit ti, do jejichž úřední povinnosti to náleželo.“

³¹² TACITUS: *Annales*, 1.15.

„Mezitím požádali tribunové lidu, aby vlastním nákladem směli vypravit hry, jež by byly zapsány do kalendáře a podle Augustova jména nazvány hrami Augustovými. Ale náklad byl povolen ze státní pokladny.“

³¹³ TACITUS: *Annales*, 5.2.

³¹⁴ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 58.2.

se neúčastnil pohřbu. Jelikož Tiberius byl Livii nejstarší syn (a zároveň také jediný žijící syn a nejbližší mužský příbuzný), jeho nepřítomnost na pohřbu musela být pro Římany neomluvitelná. Také předpokládám, že od Tiberia, který byl v době smrti své matky císařem, se očekávalo, že bude pro Římany příkladem, nicméně on svým chováním římské hodnoty nerespektoval. Tacitus jako jediný zmiňuje, že i přes smrt matky (navíc v době smutku) se císař oddával radovánkám, nicméně si nemyslím, že je to pravda – podle mého názoru by tímto způsobem římský lid více nedráždil. Informaci navíc neuvádí ani Suetonius, který jinak ve svých *Životopisech* známé pomluvy a domnělé prohřešky císařů zaznamenával.

U Suetonia nalezneme také další informace: „Když zemřela, vzbuzoval naději, že se dostaví, ale nepřišel, takže po marném průtahu posléze musila být pohřbena mrtvola již v hlubokém rozkladu; zakázal však, aby byla zbožněna, předstíraje, že si to sama vymínila. Rovněž její poslední vůli prohlásil za neplatnou a ke všem jejím přátelům a důvěrným známým, dokonce i k těm, které umírajíc pověřila péčí o pohřeb, zachoval se v krátké době krutě.“³¹⁵ Podle Suetonia tedy Tiberius zneuctil Liviiu památku také tím, že nejprve nechal její tělo nezaopatřené, posléze napadením její závěti a neuznáním poct, které by jí podle jejího postavení náležely.

Nicméně Dio Cassius dokládá, že i přes Tiberiovu neochotu poctit mrtvou matku se senát snažil její památku náležitě oslavit: „The senate, however, did not content itself with voting merely the measures that he had commanded, but ordered mourning for her during the whole year on the part of the women, although it approved the course of Tiberius in not abandoning the conduct of the public business even at this time. They furthermore voted an arch in her honour — a distinction conferred upon no other woman — because she had saved the lives of not a few of them, had reared the children of many, and had helped many to pay their daughters' dowries, in consequence of all which some were calling her Mother of her Country.“³¹⁶ Předpokládám, že po poctách udělených senátem ještě více vynikla Tiberiova zatrpkllost vůči Livii. Jak se Tiberius zachoval po smrti své matky, muselo velmi kontrastovat s jeho opatřeními po smrti Augusta, jeho nevlastního otce, kterému vystrojil nádherný pohřeb a řádně vykonal vše, co se od něj očekávalo.³¹⁷

³¹⁵ Suetonius: *De vita Caesarum, Tiberius*, 51.

³¹⁶ Dio Cassius: *Rómaiké historiá*, 58.2.

³¹⁷ I přes to, že jí Tiberius pocty odepřel, Livii se nakonec dostalo i zbožštění, a to od jejího vnuka Claudia poté, co se stal císařem: „Dále se postaral o to, aby jeho bábě Livii byly přiznány božské pocty a

Existovala ještě další možnost, jak naložit s památkou zesnulých – poškodit ji. Nejvíce prostředků, jak očernit jméno zesnulého měli – stejně jako v případě poct mrtvému – římscí císařové. Ti se mohli zasadit přímo o zničení památky nebožtíka, pokusit se o vymazání celé jeho dosavadní existence, přičemž jejich důvody mohly být politické nebo osobní. Úmyslné odstranění památky je známé jako *damnatio memoriae*. Jméno postiženého člověka bývalo spolu s jeho portréty a pomníky odstraněno, jako by nikdy neexistoval.³¹⁸

Augustus se k tomuto z osobních důvodů neuchýlil, pouze zrádce státu takto potrestal – mezi nimi Caesarovy vrahy Bruta a Cassia. Památku na ně, jakožto na vrahy Caesara, se Římané pokusili zcela odstranit. To, že jejich posmrtné masky nesměly být nošeny v pohřebních průvodech, dokládá Tacitus při popisu pohřbu Iunie, manželky Cassia a sestry Bruta: „V čele průvodu bylo neseno dvacet obrazů předků z nejslavnějších rodin, Manliové, Quinctiové a jiná jména stejně vznešená. Nad jiné se však skvěli Cassius a Brutus právě proto, že jejich obrazy nebylo vidět.“³¹⁹

Podobný osud potkal posmrtně i Marka Antonia, kdysi nejmocnějšího muže římské říše: „They... either took down or effaced the memorials of Antony, declared the day on which he had been born accursed, and forbade the use of the surname Marcus by any of his kind.“³²⁰ Jeho památka byla vymazána, den jeho narození proklet a jakémukoli členu rodu Antoniiů bylo zakázáno pojmenovat svého potomka Marcus. Předpokládám, že tak bylo učiněno, aby nic mrtvého Antonia neupomínalo. Nicméně na rozdíl od Caesarových vrahů, památka Antonia byla později rehabilitována.³²¹

při průvodu v cirku vůz tažený slony, podobný Augustovu.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Claudius*, 11).

³¹⁸ CARROLL, Maureen: *Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and Erasing Identities*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 72–73.

Damnatio však nebyl pouze nástroj v rukou císaře, jak zasáhnout proti vzpurným jedincům, ale mohlo být použito i proti vládcům samotným.

³¹⁹ TACITUS: *Annales*, 3.76.

Obdobně byla postihnuta také památka Libona, který na začátku vlády Tiberia připravoval státní převrat, po jehož odhalení spáchal sebevraždu: „Tehdy navrhl Cotta Messalinus, aby Libonův obraz nebyl nošen při pohřbech jeho potomků.“ (TACITUS: *Annales*, 2.32).

³²⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 51.19.

³²¹ Domnívám se, že se tak stalo ještě za vlády Augusta, neboť je doloženo, že na začátku vlády Tiberia bylo Antoniovo jméno v seznamech konzulů: „Pisonovo jméno nemělo být odstraňováno ze seznamu konzulů, když tam zůstalo jméno Marka Antonia, ačkoli začal válku proti vlasti.“ (TACITUS: *Annales*, 3.18). Možná tak Augustus učinil, aby podpořil svou politiku obnovy impéria. Druhou možností je, že Antoniovo jméno nebylo ze seznamu nikdy vymazáno a *damnatio* se týkalo ostatních stop jeho existence. Nicméně o obnovu Antoniovy památky se zasloužili Caligula (Antoniiův pravnuček, který se na veřejnosti stavěl raději do pozice Antoniova potomka než Augustova): „He chose to pose as a descendant of Antony rather than of Augustus“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 59.20), a Claudius (Antoniiův vnuk): „Ani Marka Antonia nepominul bez pocty a bez vděčné zmínky, osvědčiv to jednou svým ediktem, v němž

Můžeme si pouze představovat, co pro Římany *damnatio* znamenalo. Pozůstali mrtvých, jejichž památka byla vymazána, se museli obávat o osud jeho duše. Domnívám se, že je možné, že se tajně pokusili své blízké uctít, nicméně si museli uvědomovat, že další generace tak již neučiní. Pro Římany byly rodinné vazby důležité, a jak někomu mohla pomoci spřízněnost se známým římským hrdinou nebo předním a oblíbeným mužem, tak někomu jinému musela příbuznost se zrádcem státu ublížit.

5.1. Císařský kult

Císařský kult a jeho podoby a obecně vztah Římanů k zesnulým císařům lze sledovat především u historiků Tacita a Diona Cassia i životopisce Suetonia. Římští císařové zastávali výjimečné místo v římské společnosti za svého života, navíc také po smrti se jejich předchozí pozice odrážela v jejich postavení v životě posmrtném – mrtvý císař totiž mohl být prohlášen bohem.

V době Augustově došlo ke zbožštění Caesara a Augusta.³²² Suetonius zbožštění Caesara popsal následovně: „Zemřel v šestapadesátém roce svého věku a byl zařazen do počtu bohů nejenom ústy navrhovatelů, ale i podle přesvědčení lidu. Při hrách, které poprvé po jeho prohlášení za boha mu uspořádal k počtě jeho dědic Augustus, zářila sedm dní po sobě vlasatice, která vycházela kolem sedmnácté hodiny, a věřilo se, že je to duše Caesara vzatého na nebe. Proto bývá na vyobrazeních k temeni jeho hlavy přidávána hvězda.“³²³

Suetonius tedy pouze zprostředkovává informaci, že se Caesar stal bohem, nepíše ani, kdo byli oni navrhovatelé, ani z jakého důvodu návrh podali. O tom, že

prohlašoval, že tím naléhavěji prosí, aby oslavovali narozeniny jeho otce Drusa, protože ten den je i dnem narozenin jeho děda Antonia.“ (Suetonius: *De vita Caesarum, Claudius*, 11).

³²² Z císařů Augustovy dynastie byl bohem po své smrti prohlášen už pouze Claudius. O této události však nemáme příliš podrobné zprávy, v podstatě víme jenom to, že se stal bohem.

Suetonius: *De vita Caesarum, Claudius*, 45.

„Byl pohřben v slavném smutečním průvodu vpravdě císařském a přiřazen mezi bohy.“

Suetonius: *De vita Caesarum, Nero*, 9.

„Claudiovi vypravil velmi nádherný pohřeb, pronesl na něho pochvalnou řeč a vřadil ho mezi bohy.“

Dio Cassius: *Rómaiké historía*, 60.35.

„The emperor received the state burial and all the other honours that had been accorded to Augustus. Agrippina and Nero pretended to grieve for the man whom they had killed, and elevated to heaven him whom they had carried out on a litter from the banquet.“

Tacitus: *Annales*, 12.69.

„Claudiovi byly přisouzeny božské počty a vystrojen slavný pohřeb, právě takový jako zbožněnému Augustovi.“

³²³ Suetonius: *De vita Caesarum, Caesar*, 88.

návrh byl schválen senátem, víme z jedné z předcházejících kapitol: „Náhradou oslavné pohřební řeči dal konsul Antonius hlasatelem přečíst usnesení, jímž se senát rozhodl udělit Caesarovi všemožné božské i lidské pocty.“³²⁴ Ačkoliv ani zde Suetonius neuvádí, kdo stál za myšlenkou zbožštění, předpokládám, že to byl některý ze stoupenců nebo spolupracovníků Caesara. Možná dokonce přímo Antonius, který si to mohl dovolit z pozice konzula a zároveň Caesarova přítele a jednoho z nejbližších spolupracovníků a největších podporovatelů.

Domnívám se, že pro Caesarovy příznivce a především následovníky se jednalo o významný krok, neboť takto už nešli ve stopách výjimečného a mocného člověka, jakým Caesar byl za svého života, nýbrž dokonce boha. Myslím si, že také postavení Octaviana tím značně posílilo, neboť po Caesarově adopci a zbožštění se stal synem boha. Svou pozici diktátorova nástupce se Octavianus snažil ihned pojistit, podle mého názoru sledoval uspořádáním her na Caesarovu počest několik cílů. Pořádání různých druhů zábavných představení na památku mrtvých bylo u bohatých Římanů běžné, lid si tak mohl pořadatele oblíbit, Octavianus si takto chtěl získat popularitu a podporu římského lidu. Zároveň se také hlásil k odkazu Caesara, veřejnosti tak mohl dát najevo určité politické vymezení, návaznost na politiku mrtvého otce.

Podobně jako Suetonius, také Dio Cassius věnoval značnou pozornost kometě, která se objevila na nebi: „When, however, a certain star during all those days appeared in the north toward evening, which some called a comet, claiming that it foretold the usual occurrences, while the majority, instead of believing it, ascribed it to Caesar, interpreting it to mean that he had become immortal and had been received into the number of the stars, Octavius then took courage and set up in the temple of Venus a bronze statue of him with a star above his head. And when this act also was allowed, no one trying to prevent it through fear of the populace, then at last some of the other decrees already passed in honour of Caesar were put into effect.“³²⁵

Dionův popis se od Suetoniova liší jinou časovou sousledností: zatímco Suetonius píše, že Caesarovi byly uděleny božské pocty během jeho pohřbu a poté během prvních her po jeho zbožštění zářila na nebi kometa, u Diona čteme, že většina lidí kometu považovala za znamení, že se Caesar stal nesmrtelným (a tedy do té doby si nemyslela, že se Caesar stal bohem). Věřím, že na všechny Římany (možná s výjimkou vzdělanější elity) musela kometa skutečně působit jako božské znamení a velmi snadno

³²⁴ Suetonius: *De vita Caesarum, Caesar*, 84.

³²⁵ Dio Cassius: *Rómaiké historía*, 45.7.

si ji spojili s nedávnou smrtí Caesara. Podle mne mohlo právě smýšlení lidu povzbudit Octavianu, aby – jak píše Dio – postavil do Venušina chrámu³²⁶ sochu Caesara a nad hlavu mu umístil hvězdu. Očividně se tento způsob zobrazení Caesara ujal, také Suetonius to zmínil jako zvyk, ačkoliv nenapsal, že to byl právě Octavianus, kdo tak učinil jako první.

Z Dionova popisu se mi zdá, že zbožštění Caesara proběhlo spíše lidovou formou, o žádném návrhu a jeho odsouhlasení se nezmiňuje. Z jeho výkladu událostí mi připadá, že římský lid – ovlivněný výskytem komety, kterou si se svými malými znalostmi o vesmíru vyložil jako duši Caesara na nebesích – jako první začal mluvit o Caesarovi jako o jednom z bohů, což podpořil Octavianus přidáním hvězdy na jeho sochu. Senátoři tuto skutečnost (možná pod vlivem rozvíjejícího se Caesarova kultu) pouze oficiálně potvrdili.

O tom, jak se stal bohem Augustus, píše opět Suetonius, Dio Cassius a také Tacitus. V textu Diona Cassia se dozvídáme, že poté co byla zapálena Augustova pohřební hranice, byl k nebesům vypuštěn orel, který vypadal, že nese duši zesnulého: „So it was consumed, and an eagle released from it flew aloft, appearing to bear his spirit to heaven.“³²⁷ Z Dionova popisu usuzuji, že orla, který představoval Augustovu duši vznášející se k nebesům, viděli všichni návštěvníci pohřbu. Dále se zmiňuje o muži, který přísahal, že viděl Augusta vystoupit do nebe, za což ho Livia náležitě odměnila: „On her part, she bestowed a million sesterces upon a certain Numerius Atticus, a senator and ex-praetor, because he swore that he had seen Augustus ascending to heaven after the manner of which tradition tells concerning Proculus and Romulus.“³²⁸

Suetonius událost popisuje podobně: „Vyskytl se i muž prétořské hodnosti, který přísahal, že viděl, jak se podoba spáleného ubírá do nebes.“³²⁹ Ve vyprávění Suetonia se tedy orel nevyskytuje, duši stoupající do nebe měl přímo na pohřbu Augusta po zapálení hranice vidět pouze jeden člověk. Dio naopak neuvádí, kdy byl mrtvý císař stoupající k bohům spatřen, ani tuto událost nespojuje přímo s jeho pohřbem. Podle mne to pro Římany představovalo významný důkaz, že se Augustus stal bohem, jinak by Livia

³²⁶ Ačkoliv Dio Cassius nevedl, do kterého Venušina chrámu Octavianus sochu umístil, předpokládám, že se jednalo o chrám Venuše Genetrix na Caesarově fóru, který diktátor nechal vybudovat.

³²⁷ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.42.

³²⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.46.

Podle římské legendy mýtický zakladatel Říma Romulus nezemřel, nýbrž byl přijat mezi bohy. Jeho vystoupení na nebesa odpřísáhl jistý Proculus.

³²⁹ Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

svědka tak bohatě neodměnila. Myslím si, že jedním ze záměrů pozůstalých bylo, aby se objevila další spojitost mezi mrtvým císařem a Romulem, legendárním zakladatelem Říma, prvním králem města a prapředkem Augusta, který byl po své smrti přijat mezi bohy a uctíván pod jménem Quirinus.

Domnívám se, že jak v případě symbolického vypuštění orla, tak svědectví Augustova připojení se k bohům se tak dělo na příkaz Tiberia a Livie. Pokud byl opravdu vypuštěn orel, stalo se to na základě oficiálního pokynu pořadatele pohřbu. Pokud se objevil svědek, který spatřil přímo Augustovu duši, mohl být ke svému tvrzení veden pozůstalými (kteří chtěli důkaz o tom, že se Augustus stal bohem) – přičemž jeho slovo jakožto jednoho z vyšších úředníků mělo mezi římským obyvatelstvem váhu.

Dio dále dokládá, jak probíhalo zbožštění Augusta: „At the time they declared Augustus immortal, assigned to him priests and sacred rites, and made Livia, who was already called Julia and Augusta, his priestess.“³³⁰ Vidíme tedy, že mrtvý vládce byl oficiálně prohlášen za boha (ačkoliv Dio na tomto místě nepíše kým, v další kapitole zmiňuje, že pocty mu udělil senát z podnětu Tiberia a Livie: „Such were the decrees passed in memory of Augustus, nominally by the senate, but actually by Tiberius and Livia.“)³³¹ a jakožto bůh získal kněží a k jeho uctívání byly zřízeny posvátné obřady. Bůh Augustus se takto stal plnohodnotným členem římského pantheonu. Zároveň senát poctil také Livii – jakožto vdovu po Augustovi – udělením hodnosti Augustovy kněžky.

O kněžích se více zmiňuje Tacitus: „Týž rok přinesl nové náboženské obřady zřízením sboru kněží k uctívání Augusta. Z předních mužů v obci bylo jich vylosováno 21, k nim byli přidáni Tiberius, Drusus, Claudius a Germanicus.“³³² Podle Tacita jich bylo dvacet pět, z toho dvacet jedna jich bylo vybíráno losem ze všech římských občanů. K nim byli přidáni čtyři členové Augustovy rodiny: Tiberius, jeho adoptivní syn a dědic, Drusus, jeho nevlastní syn a Drusovi synové Claudius a Germanicus. Domnívám se, že vybrali právě je jakožto Augustovy nejbližší mužské příbuzné a zároveň jako přední muže římského státu, kteří si tuto poctu zasloužili. K samotnému zbožštění Tacitus pouze (oproti Dionovi Cassiovi a Suetoniova) stručně poznamenal, že „po náležitě vystrojeném pohřbu byl mu přisouzen chrám i bohoslužba.“³³³ Z této věty se tedy o průběhu zbožštění nic nedozvíme, pouze to, že získal božské pocty.

³³⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.46.

³³¹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.47.

³³² TACITUS: *Annales*, 1.54.

³³³ TACITUS: *Annales*, 1.10.

Zbožštělý Caesar (*Divus Iulius*) i zbožštělý Augustus (*Divus Augustus*) získali své chrámy, ve kterých byli následně uctíváni. O chrámu božského Iulia³³⁴ píše Dio: „They also laid the foundation of a shrine to him, as hero, in the Forum, on the spot where his body had been burned.“³³⁵ Myslím si, že místo Caesarova zpopelnění mělo pro římský lid zvláštní hodnotu, mnozí jej možná dokonce i uctívali. Pro Římany obecně měla místa, kde stávaly pohřební hranice, výjimečný význam, neboť zpopelnění těla představovalo důležitý okamžik pro mrtvé i pozůstalé. Caesarova hranice navíc byla patrně považována za místo, kde se Caesar stal bohem.

Augustův kult existoval již za jeho života, avšak v jiné podobě než jeho kult posmrtný: nebyl uctíván Augustus jako osoba, ale *genius Augusti*, jeho duševní síla, určitý symbol jednotného impéria, které byly stavěny a věnovány chrámy.³³⁶ Podle Suetonia Augustus nechal zároveň se svým duchem uctívat bohyni Romu, božské ztělesnění města Říma: „Pokud jde o zasvěcování chrámů, třebaže věděl, že se této pocty dostává i prokonsulům, nestrpěl jich pro sebe v žádné provincii jinak, než byly-li zasvěceny společně jménu jeho a bohyně Romy. Zato v městu Římě s naprostou vytrvalou důsledností odmítal takovou poctu. Dokonce i stříbrné sochy, které mu kdysi byly postaveny, dal vesměs roztavit, pořídil za ně zlaté třínožky a ty věnoval Apollonovi Palatinskému.“³³⁷ Také Dio píše, že se ani Augustus, ani další panovníci neodvážili nechat se v Itálii uctívat jako bohové: „For in the capital itself and in Italy generally no emperor, however worthy of renown he has been, has dared to do this; still, even there various divine honours are bestowed after their death upon such emperors as have ruled uprightly, and, in fact, shrines are built to them.“³³⁸

Myslím si, že Augustus kult podporoval velmi prozíravě. Chápal odlišnosti provincií rozsáhlého římského impéria a svůj oficiální kult jim přizpůsobil. Pochopil, že západní provincie a především Itálie a Řím nebyly v jeho době připraveny uctívat žijící osobu jako jednoho z bohů a sám se na veřejnosti prezentoval tak, aby bylo jasné, že roli živoucího boha odmítá. Zároveň se seznámil s kulturou a mentalitou východních

³³⁴ Stavbu chrámu božského Iulia (nazývaného také jako Caesarův chrám) zahájili na foru Romanu roku 42 př. n. l. členové druhého triumvirátu (Antonius, Octavianus, Lepidus), zasvěcen byl roku 29 př. n. l. Augustem (CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 100). K postavení tohoto chrámu se Augustus hlásí ve svých *Res Gestae* (AUGUSTUS: *Res gestae divi Augusti*, 19).

³³⁵ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 47.18.

³³⁶ BEARD, Mary – NORTH, John – PRICE, Simon: *The Place of Religion. Rome in the Early Empire*. In: BEARD, Mary – NORTH, John – PRICE, Simon: *Religions of Rome. Volume 1. A History*. Cambridge 1998, s. 185.

³³⁷ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 52.

³³⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 51.20.

provinciích římského impéria, kde bylo tradicí zobrazovat a uctívat panovníky jako bohy.³³⁹ Domnívám se, že jedním z důvodů rozvíjejícího se císařského kultu na východě byla Augustova snaha vzbudit dojem kontinuity vývoje, ukázat obyvatelům daných provincií, že uznává jejich zvyky, že je nechce měnit. Podle mého názoru byl kult císařů podporován také z toho důvodu, že představoval jeden z jednotících prvků rozdílných římských provincií.

I přesto, že s ohledem na římské myšlení Augustus postupoval při zasvěcování chrámů během svého života velmi opatrně, neunikl kritice: „Bohům nezbylo nic z jejich poct, protože chtěl být sám uctíván v chrámech sochami jako bůh prostřednictvím flaminů a kněží.“³⁴⁰ Tacitus na Augusta v tomto směru pohlížel velmi negativně, myslím si, že jej přímo odsuzoval za to, že se nechal postavit na roveň římským bohům a zároveň tím snížil jejich význam a ubral jim tak na vážnosti. Tacitus tedy na rozdíl od Suetonia a Diona Cassia viděl Augusta jako toho, kdo chce být uctíván, kdo chce být bohem, nikoliv jako osobu, která božské pocty odmítá.

Nicméně se osobně přikláním ke dříve zmíněným názorům, že Augustus opravdu netoužil po tom, aby byl veřejně uctíván jako bůh, předpokládám, že by ho jeho předvídatost a znalost poměrů od toho odradily. Navíc si Augustus musel být vědom, jakou nevoli za Caesarovy diktatury vzbuzovala myšlenka, že by se mohl prohlásit králem. A ačkoliv římská společnost od té doby postoupila dopředu, nedomnívám se, že by byla připravená přijmout Augusta jako žijícího boha.³⁴¹

Oficiální kult uctívající přímo osobu císaře vznikl až po Augustově smrti. První chrám³⁴² nechali v Římě postavit Tiberius s Livií: „A shrine voted by the senate and built by Livia and Tiberius was erected to the dead emperor in Rome, and others in many different places, some of the communities voluntarily building them and others unwillingly.“³⁴³ Posléze následovala příkladu hlavního města jiná města v Itálii i provinciích, přičemž podle Tacita první byla Hispánie, kde byl na žádost provinčního obyvatelstva postaven chrám v Tarragoně.³⁴⁴ Zároveň vidíme, že Tacitus dokládá

³³⁹ BURIAN, J.: *c.d.*, s. 73.

³⁴⁰ TACITUS: *Annales*, 1.10.

³⁴¹ Během své vlády se bohem prohlásil Caligula, jeho hrůzovláda a chování (včetně stylizace sebe sama do pozice nejmocnějšího boha) vedly k jeho zavraždění. Nepředpokládám, že by Augusta zavraždili jeho odpůrci, přesto jsem si jistá, že kdyby se prohlásil bohem, ztratil by část sympatií.

³⁴² Stavba chrámu božského Augusta byla zahájena roku 14, dokončen byl až roku 39 Caligulou. Jeho přesná lokace dnes není známa, předpokládá se, že stál na pahorku Palatin v těsné blízkosti fora na místě domu, který Augustus obýval před přesídlením do známé palatinské rezidence (CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 93).

³⁴³ DIO CASSIUS: *Rómaiké historía*, 56.46.

³⁴⁴ TACITUS: *Annales*, 1.78.

tvrzení Diona, že některé obce stavěly Augustovi chrám dobrovolně – to je právě případ Tarragony, jejíž zástupci patrně požádali o povolení uctívat mrtvého panovníka buď římský senát, nebo přímo Tiberia.

Myslím si, že města, která sama iniciovala stavbu chrámů pro božského Augusta, k tomu měla následující důvody: chtěla oslavit památku zesnulého císaře a nadále jej uctívat (mohlo se jednat o města spjatá s Augustovým životem, města, pro která Augustus vykonal něco dobrého, nebo jednoduše o města, jejichž obyvatelstvo mělo císaře v oblibě) nebo se takto snažila zavděčit Římu a Tiberiovi. Dio Cassius však zmínil, že jiné obce stavěly chrámy Augustovi nedobrovolně. Jelikož se tomuto tématu dále nevěnuje, mohu pouze předpokládat, že se mohlo jednat o města v okrajových částech římské říše, kde neměl Řím ještě zcela pevnou pozici a které odmítaly být součástí impéria.

A stejně jako v případě jiných božstev, také sochy Augusta a Caesara byly umístěny nejen do jejich chrámů, ale také do chrámů jiných bohů. Už dříve jsem zmínila, že Octavianus nechal do Venušina chrámu umístit Caesarovu sochu a ozdobit její hlavu hvězdou: „Octavius then took courage and set up in the temple of Venus a bronze statue of him with a star above his head.“³⁴⁵ Podobně byla po smrti Augusta umístěna jeho socha v Martově chrámu: „They placed a golden image of him on a couch in the temple of Mars, and to this they paid all the honours that they were afterwards to give to his statue.“³⁴⁶

Podle mého názoru byly tyto dva chrámy vybrány kvůli jejich spojení se zesnulými: Venušin chrám byl ústředním místem Iuliova fora,³⁴⁷ které Caesar začal budovat a obdobně byl Martův chrám centrem fora Augustova.³⁴⁸ Myslím si, že dalším důvodem byla i snaha poukázat na spřízněnost rodu Iuliů s těmito bohy – podle římské mytologie byla Venuše matkou Aenea, bájného předchůdce Římanů, a Mars otcem Romula, zakladatele Říma a zároveň potomka Aenea i předkem Caesara a Augusta.

„Bylo vyhověno žádosti Hispánců, aby byl Augustovi zřízen chrám v Tarragoně, a tím byl dán příklad všem provinciím.“

³⁴⁵ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 45.7.

³⁴⁶ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.46.

³⁴⁷ Suetonius se zmiňuje o začátku výstavby: „Z kořisti začal budovat nové forum.“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caesar*, 26). Ve svých *Res Gestae* Augustus prohlašuje, že dokončil Caesarovo forum (AUGUSTUS: *Res gestae divi Augusti*, 20).

³⁴⁸ Augustus forum i chrám jmenuje v *Res Gestae* mezi výčtem své stavební činnosti: „Na soukromém pozemku jsem postavil z (výnosu) kořisti chrám Marta Mstitele a forum Augustovo.“ (AUGUSTUS: *Res gestae divi Augusti*, 21). Totéž zmiňuje také Suetonius: „Vystavěl velmi četné veřejné stavby, z nichž uvádím aspoň ty hlavní: forum s chrámem Marta Mstitele...“ (SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 29).

V Římě v době císařské se stalo zvykem zobrazovat podobizny císařů na mincích, ať už se jednalo o císaře současné či minulé. Vládci Říma nechávali razit mince s podobiznami svých zbožštělých předchůdců. Předpokládám, že tím chtěli ukázat jistou návaznost na předchozí období a panovníky, na které lid rád vzpomínal. Myslím si, že se tímto způsobem hlásili k císařům, kteří se stali bohy – zvláště pokud se jednalo o jejich příbuzné, neboť prostřednictvím takovýchto mincí připomínali Římanům svůj vztah k zesnulým osobám. Mincí tohoto typu bylo raženo velké množství, proto ani není mým úmyslem všechny vypočítávat.

Stejně jako mince s portréty božských císařů, objevovaly se také mince s jinými tématy, která vycházela z císařského kultu.³⁴⁹ Na římských mincích se objevovaly například chrámy zasvěcené zbožštělým císařům: chrám božského Iulia³⁵⁰ na mincích Augusta (v té době ještě Octaviana) a o více než století později také Hadriana nebo Augustův chrám³⁵¹ na Caligulových mincích a o sto let později na mincích Antonina Pia. Podobně mohly být na mincích zobrazeny monumenty spojené s jinými zesnulými členy císařské dynastie (například mince s motivem Drusova triumfálního oblouku, kterou na památku svého otce nechal razit Claudius).³⁵²

Případá mi, že se Augustus po své smrti jevil Římanům jako mýtická postava – živý člověk, který se svými činy zasloužil o blaho římského státu, za což ho bohové pozvedli k sobě. Augustus byl uctíván římským národem a spolu s ním i místa, která byla spojena s jeho životem. Svatyně byly zřízeny z domu na Palatinu,³⁵³ kde se narodil, i z domu v Nole,³⁵⁴ kde zemřel.

³⁴⁹ V období vlády adoptivních císařů se stala populárním motivem mincí císařská pohřební hranice. Pro obyčejného Římana znamenala smrt a především pohřeb přechod do světa mrtvých, pro zesnulého císaře to však mohlo znamenat daleko více, mohl to být okamžik, kdy se stal bohem. Předpokládám, že z tohoto důvodu na mincích figurovala pohřební hranice, jako symbol božské existence bývalého vládce (s nímž byl nový císař, který dal podnět k ražbě mincí s tímto motivem, spřízněn). Pohřební hranici nechal razit Marcus Aurelius po smrti svého adoptivního otce a předchůdce Antonina Pia a posléze po smrti svého spoluvládce Lucia Vera. Po smrti Marka Antonia nechal razit mince s jeho pohřební hranicí zase jeho syn a následovník Commodus. Všechny jmenované mince mají z jedné strany obraz velkolepé vyzdobené pohřební hranice císaře, z druhé potom jeho božskou podobiznu. (*Beast Coins*. In: <http://www.beastcoins.com> [cit. 6. 3. 2013]).

³⁵⁰ Obr. 6.

³⁵¹ Obr. 7.

³⁵² *Roman Numismatic Gallery*. In: <http://www.romancoins.info> [cit. 6. 3. 2013].

³⁵³ Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 5.

„Augustus se narodil za konsulátu Marka Tullia Cicerona a Gaia Antonia, třidvacátého září krátce před východem slunce v městském okrese palatinském u volských hlav. Zde má nyní svatyni, která mu byla zřízena nějaký čas po jeho smrti.“

Suetonius popisuje také, jak ke zřízení svatyně došlo: „V senátních protokolech je totiž zapsáno, že když Gaius Laetorius, mladík patricijského rodu, ve své prosbě o slevení těžšího trestu za cizoložství uváděl otcům a přísedícím vedle svého mládí a původu tu okolnost, že je držitelem a takřka chrámovým strážcem půdy, které se poprvé po svém narození dotkl božský Augustus, a když žádal o udělení milosti se zřením

Významným místem Augustova kultu byla také budova statku u Veliter, kde vyrůstal: „Na dědovském statku u Veliter se dosud ukazuje světnička, kde trávil své útlé dětství. Vejít do ní jinak než z nezbytnosti a po očištění pokládá se za svatokrádež. Vznikla totiž stará domněnka, že prý tam na lehkovážné návštěvníky padá jakási hrůza a strach. To se také potvrdilo. Když si tam šel lehnout nový majitel dvorce, ať to již učinil náhodnou nebo na zkoušku, přihodilo se, že byl po pouhých několika nočních hodinách odtud vypuzen náhlou a nejistou silou a že ho našli polomrtvého i s postelí přede dveřmi.“³⁵⁵

Ze Suetoniova popisu se mi zdá, že mezi lidmi získala také tato budova téměř posvátný charakter, ačkoliv oficiálně se svatyně nestala. Římané byli velmi pověřčiví a očividně věřili, že místnost, kde Augustus jako dítě strávil tolik času, je střežena jakousi nadpřirozenou silou, která potrestá každého, kdo se k onomu místu nechová s patřičnou úctou a pokorou (stejně jako onen majitel statku, který si dovolil v uctívané místnosti přespát).

Římané uchovávali památku mrtvých císařů v posvátné úctě. Někteří jedinci ochraňovali předměty zbožštělých i nezbožštělých vládců, spojené s jejich životem. Suetonius sám píše o tom, že získal starou sošku císaře Augusta a dal ji darem císaři:³⁵⁶ „Získal jsem totiž starou bronzovou sošku, zobrazující ho jako chlapce... daroval jsem ji císaři a ten ji uctívá mezi dary ve své ložnici.“³⁵⁷ Tentýž autor zmiňuje také předměty z dětství císaře Tiberia: „Dosud se uchovaly dárky, které jako chlapec dostal na Sicílii od Pompeje, sestry Sexta Pompeia, pláštík a spona, jakož i zlaté puklice; podnes je ukazují v Baiích.“³⁵⁸

Augustova památka byla uctívána dlouho, byl velmi obdivován pro své činy a byl vzorem pro další císaře, proto mě příliš neudivuje, že více než století po jeho smrti byla soška pořízená během jeho dětství opatrována jako cenný artefakt. Oproti tomu se mi zdá překvapivé, že byly zachovány předměty, které vlastnil Tiberius, jenž si nikdy nezískal popularitu a mezi lidem byl na konci svého života vyloženě nenáviděn. Na rozdíl od Augusta se tak nedočkal zbožštění, ani jeho posmrtný kult se nerozvíjel. Proto

k božstvu jemu takřka vlastnímu a domácím, bylo usneseno, aby se ta část domu stala svatyní.“ (Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 5).

³⁵⁴ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.46.

„Also the house at Nola where he passed away was dedicated to him as a precinct.“

³⁵⁵ Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 6.

³⁵⁶ Suetonius nejmenuje, kterému císaři sošku daroval. Domnívám se však, že se mohlo jednat o Hadriana, na jehož dvoře působil a za jehož vlády psal své *Životopisy*.

³⁵⁷ Suetonius: *De vita Caesarum, Augustus*, 7.

³⁵⁸ Suetonius: *De vita Caesarum, Tiberius*, 6.

se domnívám, že ony předměty nebyly uctívány stejným způsobem jako zmiňovaná Augustova soška, ale spíše byly vystavovány jakožto kuriozity, neboť kdysi patřily jednomu z císařů.

Jednou z poct, udělených Caesarovi i Augustovi, bylo také přejmenování kalendářního měsíce podle jejich jména.³⁵⁹ Na počest Caesara byl po jeho smrti podle jeho rodového jména přejmenován měsíc červen z původního Quintilis na Julius: „Thus they called one of the months July after him.“³⁶⁰ Oproti tomu měsíc srpen přejmenoval ještě za Augustova života na popud římského lidu senát, a to na počest Augustových úspěchů a vítězství: „Kalendář, který byl opraven božským Juliem, ale potom byl nedbalostí uveden v nepořádek a zmatek, znovu uvedl do dřívější náležitosti. Při jeho novém uspořádání dal Augustus přejmenovat měsíc Sextilis (srpen) podle svého příjmení; zvolil k tomu raději tento měsíc, protože v něm dosáhl prvního konsulátu a význačných vítězství, nežli měsíc September (září), v němž se narodil.“³⁶¹

I tak po Augustově smrti padl v senátu návrh, „aby byl název měsíce srpna, Augustus, přenesen na září, protože se v tomto měsíci narodil, v onom zemřel.“³⁶² Nicméně je zřejmé, že návrh neprošel a jako měsíc Augustus byl i nadále označován osmý měsíc kalendářního roku, ve kterém císař dosáhl velkých úspěchů (porážka Marka Antonia, ukončení občanské války a anexe Egypta). Osobně se domnívám, že v případě Augusta je skutečně příhodnější označovat jeho jménem srpen, neboť představoval významný milník jeho veřejné kariéry a cesty k samovládě.

Z antických pramenů tedy vidíme, že se císařský kult nevymezoval pouze na stavění chrámů a vykonávání náboženských obřadů, nýbrž že s ním byly spojené také jiné pocty – například výše zmiňované přejmenování kalendářních měsíců podle jmen vládců, které můžeme (ve světových jazycích) vidět i dnes.³⁶³ Císařský kult nezasahoval pouze do oblasti náboženství a kultury, ale také měl význam politický – posiloval jednak moc vládnoucího císaře, jehož oporou byla návaznost na tradice jeho božského

³⁵⁹ Obdobným způsobem z úcty ke svému zesnulému otci přejmenoval Caligula měsíc září: „Na památku otcovu zase přejmenoval měsíc září názvem Germanicus.“ (SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 15). Nicméně stejně jako jiná Caligulova nařízení i tato změna v kalendáři byla zrušena patrně po jeho smrti.

³⁶⁰ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 45.7.

³⁶¹ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 31.

³⁶² SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

³⁶³ Z latinského Iulius vznikl July v angličtině, Juli v němčině, nizozemštině, srbštině, švédštině, norštině a dánštině, Luglio v italštině, Julio v španělštině, Juillet ve francouzštině, Julho v portugalštině, Juuli v estonštině nebo Iulie v rumunštině.

Podobně z latinského Augustus vznikl August v angličtině, rumunštině, estonštině a němčině, Agosto v italštině a španělštině, Août ve francouzštině, Augusto v portugalštině, Augusztus v maďarštině nebo Augustus v nizozemštině.

předka, jednak soudržnost římské říše, neboť byl jednotícím prvkem různorodých provincií římského impéria.

6. Pohřební monumenty Augustovy doby

Římská pohřebiště se nacházela za posvátnými hranicemi města.³⁶⁴ Proto každý, kdo vstupoval do Říma, spatřil nejprve impozantní město mrtvých. Aristokraté orientovali své hrobky na kolemjdoucí, chtěli návštěvníka ohromit a zaujmout velikostí, nádherou a jedinečným vzhledem místa svého posledního odpočinku. Nejbohatší Římané si mohli dovolit koupit soukromé pozemky podél cest z města a vystavět si na nich vlastní hrobky. V Římě se nejznámější náhrobky nacházely podél Via Appia.³⁶⁵ Hrobky římské elity mohly být buď individuální, určené pro jednu osobu, nebo rodinné, v nichž mohli být pohřbeni členové několika generací jednoho rodu.³⁶⁶

Málokterý Říman si však mohl dovolit vlastní hrobku. Přesto si všichni chtěli zajistit řádný pohřeb a důstojné místo, kde budou uloženy jejich ostatky. V době Augustově se tak staly velmi populární velké společné hrobky *columbaria*,³⁶⁷ v nichž se nacházely výklenky pro jednotlivé urny s popelem zesnulých. Výstavba a údržba *columbarií* byla spojena především s činností pohřebních spolků (*collegia*).³⁶⁸ Jednalo se o bratrstva náhodně uskupených jedinců nebo lidí propojených společným obchodem, prací, náboženstvím (spolky často fungovaly pod záštitou římských chrámů). Členem pohřebního spolku se mohl stát kdokoliv – římský občan, propuštěnec i otrok, jedinou podmínkou byl vstupní poplatek a pravidelné členské příspěvky.³⁶⁹

Pokud některý člen pohřebního spolku zemřel, *collegium* zaplatilo a uspořádalo pohřeb a uložilo jeho ostatky do společného *columbaria*. Obyvatelé Říma se skromnými finančními prostředky si takto zajistili důstojné zacházení po svém skonu a vyhnuli se potupné smrti v anonymitě. Spolky se také staraly o zachování památky zesnulých

³⁶⁴ Kapitola Pohřeb.

³⁶⁵ Obr. 8.

³⁶⁶ Obr. 9.

PATTERSON, J. M.: *c.d.*, s. 92.

PEARCE, J.: John: *Marking the Dead. Tombs and Topography in the Roman Provinces*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 135.

³⁶⁷ Obr. 10.

³⁶⁸ Nicméně to neznamená, že by kromě pohřebních spolků nikdo jiný *columbaria* nevlastnil. Velké rodiny se mohly místo mauzolea rozhodnout pro *columbarium*. Také císaři a bohatí Římané budovali *columbaria* pro své otroky a propuštěnce.

³⁶⁹ HOPKINS, K.: *c.d.*, s. 212–213.

MORRIS, I.: *c.d.*, s. 44.

Peněžní příspěvky byly určeny tak, aby si průměrný člověk mohl členství finančně dovolit.

členů: žijící členové se pravidelně scházeli a v *tricliniu columbaria* pořádali hostiny za mrtvé.³⁷⁰

Písemných ani archeologických pramenů dokumentujících pohřbívání nejchudšího obyvatelstva se mnoho nezachovalo, naše znalosti této problematiky jsou tudíž velmi omezené. Římská chudina byla původně pohřbívána v masových hrobech *puticuli*.³⁷¹ V době Augustově dochází pod vlivem převažujícího žárového ritu ke změně: masová kremace nahrazuje masovou inhumaci. V Římě se *puticuli* nacházely na pahorku Esquilin za městskými hradbami.³⁷² Augustův přítel Maecenas pohřebiště, které postupně přestalo být kvůli převažující kremaci využíváno, koupil od státu, místo zasypal sutinou a zřídil zde zahrady. Masová inhumace i masová kremace představovala pro Římany potupný a ponižující konec života a následně posmrtné bytí bez vlastní identity a v zapomnění. Takto byla pohřbívána anonymní těla, k nimž se nikdo nehlásil, nebo obyvatelé města, kteří si nemohli dovolit ani výklenek ve společném hrobce.³⁷³

6.1. Augustovo mauzoleum

Hrobka,³⁷⁴ kterou Augustus nechal vystavit pro sebe a svou rodinu, byla součástí Augustova plánu na přestavbu Říma. Spolu s Agrippou, svým přítelem a vojevůdcem, se po občanských válkách a porážce Antonia a Kleopatry pustil do programu obnovy města. Velká část jejich stavební činnosti se soustředila na oblast Martova pole. Právě na Martově poli bylo postaveno také Augustovo mauzoleum.³⁷⁵

Augustus zahájil stavbu svého mauzolea roku 29 př. n. l. – tedy po svém návratu z Egypta. V této době mu bylo necelých 35 let – podle dnešních měřítek to tedy není věk, kdy by se měl člověk zaobírat myšlenkami na svou smrt. I přesto, že mortalita byla v antickém světě vyšší, důvodem pro stavbu hrobky mohlo být i něco jiného než strach

³⁷⁰ HOPKINS, K.: *c.d.*, s. 214.

³⁷¹ Z římských spisovatelů pojem *puticuli* vysvětlil Varro: „Outside the towns there are *puticuli* „little pits“, named from *putei* „pits“, because there the people used to be buried in *putei* „pits“; unless rather the *puticuli* are so called because the corpses which had been thrown out *putescebant* „used to rot“ there, in the public burial-place which is beyond the Esquiline.“ (VARRO: *De lingua Latina*, 5.25).

³⁷² Existence *puticuli* na Esquilinu (za městskou branou Porta Esquilina, v okolí dnešního náměstí Piazza Vittorio Emanuele II.) je potvrzena archeologickými výzkumy.

³⁷³ BODEL, J.: *c.d.*, s. 131.

MORRIS, I.: *c.d.*, s. 42.

³⁷⁴ Obr. 11, 12, 13.

³⁷⁵ DAVIES, Penelope J. E.: *Death and the Emperor. Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius*. Cambridge 2000, s. 13.

z možné smrti. Ve starověkém světě nebylo u majetných lidí neobvyklé, když začali se stavbou svého náhrobku ještě za svého života. Pro Římany bylo velmi důležité zachovat po sobě odkaz, hmotné dědictví, upomínku – kterou mohl být právě pohřební monument.³⁷⁶

Augustus v návrhu svého náhrobku navazoval na tradice helénistického Egypta i staré italské kultury: jeho inspirací bylo mauzoleum Alexandra Velikého v Alexandrii, ale zároveň do svého plánu přidal i italské prvky – například umělý pahorek typický pro etruské náhrobky nebo kruhový tvar etruských a římských hrobek.³⁷⁷ Hrobky kruhového tvaru (ale menších rozměrů než Augustovo mauzoleum) nebyly v Římě ničím výjimečným – jako příklad mohu uvést známou hrobku Caecilie Metelly³⁷⁸ (1. století př. n. l.), která se nachází na Via Appia.³⁷⁹

Za Augustovy vlády se staly v římské architektuře a umění velmi populární egyptské motivy. Řím byl v této době centrem obrovské říše, proto se nelze divit, že římské umění začalo přijímat vlivy ze všech koutů říše. Egypt byl nově připojenou provincií, myslím si, že Římanům musel připadat exotický a tajemný a obdivovali také jeho tisíciletou historii a tradice. I Augustovi samotnému se patrně egyptské prvky zalíbily, neboť jimi vyzdobil své mauzoleum: u vchodu do náhrobku se nacházely dva obelisky dovezené z Egypta.³⁸⁰

Nicméně Augustovo mauzoleum nebylo jediným náhrobkem v Římě, který se inspiroval Egyptem. V této době se stala jedním z oblíbených tvarů náhrobků pyramida (podle vzoru hrobek vládců starověkého Egypta). Nejznámější v Římě je pyramida Gaia Cestia,³⁸¹ postavená roku 18 př. n. l. (tedy za vlády Augusta) u Via Ostiensis.³⁸² Vliv egyptského umění a přítomnost egyptských prvků se však neomezila pouze na pohřební monumenty. Velmi populární se v Římě očividně staly obelisky dovážené z Egypta, což může poznat i současný návštěvník podle množství obelisků, které se ve městě nachází. Augustus nechal do Říma přivést (kromě dvou zmiňovaných) i další obelisk, který

³⁷⁶ SALLER, Richard P.: *Roman Patterns of Death, Marriage and Birth*. In: SALLER, Richard P.: *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*. Cambridge 1994, s. 12.

CARROLL, M.: *Spirits of the Dead*, s. 30.

³⁷⁷ FAVRO, D.: *c.d.*, s. 117–118.

³⁷⁸ Obr. 14.

³⁷⁹ CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 430.

³⁸⁰ ECK, W.: *c.d.*, s. 95.

Oba obelisky se i dnes nachází v Římě, ačkoliv ne na svém původním místě; jeden z obelisků je na Piazza dell'Esquilino a druhý na Piazza del Quirinale.

³⁸¹ Obr. 15.

³⁸² CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 397.

zdobil závodistiště Cirkus Maximus a další vládci Říma následovali jeho příkladu.³⁸³ Obelisky dovezené do Říma zmiňoval ve svém díle *Soumrak říše římské* (*Rerum gestarum libri*) Ammianus Marcellinus³⁸⁴ a v *Přírodovědě* (*Naturalis historia*) Plinius Starší.³⁸⁵

Z antických autorů podává nejpřesnější popis Augustova mauzolea Strabón, řecký historik a zeměpisec, žijící v době vlády Augusta. Ve svém díle *Zeměpis* (*Geógrafika*) se věnuje celému známému antickému světu a v kapitole o Římě mimo jiné právě Augustovu mauzoleu: „A great mound near the river on a lofty foundation of white marble, thickly covered with ever-green trees to the very summit. Now on top is a bronze image of Augustus Caesar; beneath the mound are the tombs of himself and his kinsmen and intimates; behind the mound is a large sacred precinct with wonderful promenades; and in the centre of the Campus is the wall (this too of white marble) round his crematorium; the wall is surrounded by a circular iron fence and the space within the wall is planted with black poplars.“³⁸⁶

Strabón dokládá, že Augustova nová hrobka byla již za jeho vlády nazývána mauzoleum.³⁸⁷ Nicméně to nebylo její jediné označení, Ammianus Marcellinus užívá ve svém díle pro tuto stavbu termín Augustův monument (*monumentum Augusti*).³⁸⁸ Přesto bylo častěji nazývané mauzoleem (kromě Strabóna jej takto označoval například Suetonius).³⁸⁹ Původně slovo mauzoleum (řecky *mausóleion*) označovalo pouze monumentální hrobku krále Mausóla v Halikarnássu, jeden ze sedmi divů starověkého světa. Římané chápali pojem mauzoleum jako velkolepou hrobku obecně.³⁹⁰ Domnívám

³⁸³ Augustem získaný obelisk se dnes nachází na Piazza del Popolo. Mezi nejznámější obelisky v Římě patří Lateránský obelisk dovezený Constantiem II. nebo Vatikánský obelisk dovezený Caligulou. Stejně jako Augustův obelisk, i tyto dva byly ozdobou římských církví.

³⁸⁴ AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri*, 17.4.

„Octavianus Augustus dovezl z egyptského města Héliopole dva obelisky, z nichž jeden je umístěn v Cirku Maximu a druhý na Poli Martově.“

³⁸⁵ PLINIUS: *Naturalis historia*, 36.9.

„Obelisk, který dal Augustus postavit ve Velkém cirku...“

³⁸⁶ STRABÓN: *Geógrafika*, 5.3.

³⁸⁷ STRABÓN: *Geógrafika*, 5.3.

„The most noteworthy is what is called the Mausoleum.“

³⁸⁸ AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri*, 17.4.

„...duo in Augusti monumento erecti sunt.“

Citaci jsem si dovolila uvést v latině, neboť jsem chtěla ukázat, jakými termíny bylo Augustovo mauzoleum v antice označováno (totéž platí i pro poznámku následující).

³⁸⁹ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

„...ac Mausoleo condiderunt.“

SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

„...quae ante Mausoleum statuerentur...“

³⁹⁰ SMITH, William (ed.): *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Ann Arbor 2005, s. 744. In: <http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/index.html> [cit. 1. 4. 2013].

se, že Augustův náhrobek si díky své velikosti a podobě označení mauzoleum zcela zasloužil.

Díky antickým literárním dílům a činnosti archeologů existují poměrně přesné rekonstrukce původní podoby Augustova mauzolea: „Nad vysokou obvodní zdí se zdvihal pahorek osázený stále zelenými stromy, cypřiši a cesmínami. Pod ním byla ukryta kruhová stavba z pěti koncentricky uspořádaných prstenců zdiva kolem jádra s průměrem 87 m, v jehož vnitřku obklopovala cellu kruhová chodba se třemi pohřebními výklenky. Zde se nacházel hrob císaře, nad nímž se tyčila na nejvyšším místě monumentu jeho bronzová socha.“³⁹¹

Do jednoho ze svitků své poslední vůle zahrnul Augustus: „výkaz své veřejné činnosti – ten si přál vyrýt do měděných desek a umístit před mausoleem.“³⁹² Proto byly u vchodu do hrobky umístěny dvě bronzové desky s textem této Augustovy autobiografie – *Res gestae divi Augusti* (*Činy božského Augusta*), které byly na toto místo dány po jeho smrti podle jeho přání v poslední vůli. Vnější zeď mauzolea pokrývaly nápisy o činech jiných členů Augustovy rodiny, kteří byli v hrobce pohřbeni (Augustův synovec a zeť Marcellus, vnukové Gaius a Lucius nebo další zeť, blízký přítel a spolupracovník Agrippa).³⁹³

Budovu mauzolea, jak dokládá Suetonius, postavil Augustus „mezi silnicí Flaminiovou a břehem Tiberu, v jejím okolí založené háje a procházkové cesty odevzdal již tenkrát k používání lidu.“³⁹⁴ Vchod byl situován na jih, otvírala se před ním celá plocha Martova pole. Augustovo mauzoleum nebylo jediným objektem postaveným na Martově poli, nýbrž bylo jednou částí tříčlenného komplexu spolu s Ara Pacis³⁹⁵ (Augustův oltář míru) a Horologium Augusti³⁹⁶ (obrovské sluneční hodiny).³⁹⁷

Augustus zemřel roku 14 n. l. ve věku necelých 76 let (na svou dobu se dožil věku velmi vysokého) a byl podle svého přání pohřben v mauzoleu, které si před

³⁹¹ HINTZEN-BOHLEN, Brigitte: *Řím*. Praha 2008, s. 219.

³⁹² SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

³⁹³ DAVIES, P.: *c.d.*, s. 15.

ECK, W.: *c.d.*, s. 95.

³⁹⁴ SÜETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

³⁹⁵ Poznámka 30.

³⁹⁶ „Obelisku na Martově poli přídělil slavný Augustus významnou praktickou úlohu: měl zachycovat délku stínu a tím i délku dne a noci.“ (PLINIUS: *Naturalis historia*, 36.10). Augustus nechal roku 10 př. n. l. postavit sluneční hodiny, jejichž ukazatelem byl obelisk, který dovezl z Egypta. Horologium bylo postaveno k 20. výročí dobytí Egypta a nacházelo se ve velkém areálu naproti Ara Pacis. Dnes se rekonstruovaný obelisk nachází na Piazza di Montecitorio (FAVRO, D.: *c.d.*, s. 129).

³⁹⁷ CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 204.

DAVIES, P.: *c.d.*, s. 17.

čtyřiceti lety postavil.³⁹⁸ Už předtím však byli v hrobce pohřbeni členové rodu, kteří zemřeli před ním – jako první Augustův synovec a zeť Marcellus³⁹⁹ (roku 23 př. n. l.). Po něm následovali další Augustovi potomci a blízcí.⁴⁰⁰ Nicméně ani takto obrovské mauzoleum nemělo nekonečnou kapacitu a ke konci prvního století ubývala místa k pohřbívání. Jako poslední zde byl roku 98 n. l. pohřben císař Nerva, i když nebyl členem iuliovsko-claudiovské dynastie.⁴⁰¹

Ne všichni členové Augustovy rodiny a císaři z jeho dynastie byli v jeho mauzoleu pohřbeni. Augustus sám ve své poslední vůli uvedl, že si nepřeje, aby s ním byla pohřbena jeho dcera Iulia a vnučka stejného jména, které v době jeho smrti žily ve vyhnanství kvůli svému nemorálnímu životu.⁴⁰² Nebyli zde pohřbeni ani nenávidění císaři Caligula⁴⁰³ a Nero⁴⁰⁴ – nedostalo se jim ani veřejného pohřbu, který by odpovídal jejich předchozímu postavení. Vzhledem k jejich činům a situaci v Římě, která nastala po jejich smrti,⁴⁰⁵ předpokládám, že byl veřejný pohřeb vyloučen a římský lid by patrně nelibě nesl uložení jejich ostatků na takovém místě, jako bylo Augustovo mauzoleum. Myslím si, že by se jednak Římanům patrně nelíbilo, kdyby byli Nero a Caligula

³⁹⁸ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 56.42.

„Livia... gathered up his bones and placed them in his tomb.“

SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 100.

„Pozůstatky spáleniště sebrali přední muži stavu jezdeckého... a uložili je do mauzolea.“

³⁹⁹ DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 52.30.

„Augustus gave him a public burial after the customary eulogies, placing him in the tomb he was building.“

⁴⁰⁰ Například zde byl pohřben Agrippa, a to i přes to, že si vybudoval vlastní hrobku: „He buried him in his own sepulchre, though Agrippa had taken one for himself in the Campus Martius.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 54.28).

⁴⁰¹ CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 206.

Marcus Cocceius Nerva, římský císař 96 – 98 n. l., zakladatel dynastie Antoninovců.

Dio Cassius píše, že Hadrianus si vybudoval nové rodinné mauzoleum, neboť Augustovo již bylo zcela zaplněné: „He was buried near the river itself, close to the Aelian bridge; for it was there that he had prepared his tomb, since the tomb of Augustus was full, and from this time no body was deposited in it.“ (DIO CASSIUS: *Rómaiké historiá*, 69.23).

⁴⁰² SUETONIUS: *De vita Caesarum, Augustus*, 101.

„Pokud šlo o obě Julie, dceru a vnučku, zakázal, že až dožijí své dny, nesmějí být pohřbeny v jeho hrobě.“

⁴⁰³ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Caligula*, 59.

„Jeho mrtvola byla tajně dopravena do lamiovských zahrad, na hranici narychlo vystrojené polospálena a nehluboko pod drnem zahrabána.“

⁴⁰⁴ SUETONIUS: *De vita Caesarum, Nero*, 50.

„Jeho pozůstatky uložily... do rodinné hrobky Domitiů, kterou lze vidět z pole Martova, jak vyčnívá na Zeleném pahorku.“

⁴⁰⁵ Caligulova vláda byla spojená s násilím a brutalitou, po čtyřech letech krutovlády byl zavražděn (spolu s ním zemřela i jeho manželka a roční dcera), v čele spiknutí stáli důstojníci jeho císařské tělesné stráže. Většina obyvatelstva ke Caligulovi cítila nenávisť.

Na konci Neronova života se proti němu vzbuřilo vojsko, senát jej sesadil a novým císařem byl prohlášen Galba. Nero, opuštěný svými přáteli i služebníky, spáchal sebevraždu. Nenáviděli jej především senátoři, a to kvůli jeho rozmařilosti, zhýralosti a sklonům k brutalitě.

pohřbeni na stejném místě jako Augustus, milovaný otec vlasti, jednak celé mauzoleum bylo místem, které vzbuzovalo v lidech úctu.

Augustovo mauzoleum bylo ve své době největším, nejvýznamnějším a nejvelkolepějším pohřebním monumentem v Římě. Stalo se vzorem a inspirací pro stavbu další císařského mauzolea, Hadrianova.⁴⁰⁶ Stavbu hrobky (nyní známé jako Castel Sant'Angelo) zahájil roku 123 císař Hadrianus.⁴⁰⁷ Kromě Hadriana samotného zde byly uloženy ostatky téměř všech členů dynastie Antoninovců, ze které Hadrianus pocházel, i následující dynastie Severovců. Hadrianus si pro své nové mauzoleum vybral pozemek na druhé straně Tibery, což bylo v té době (a na císaře) poněkud nezvyklé.⁴⁰⁸ Přestože vybral zcela novou lokaci, snažil se Hadrianus i o propojení s Martovým polem (což bylo pro náhrobky velmi žádoucí místo) postavením nového mostu Pons Aelius.⁴⁰⁹

Ačkoliv bylo v období římského císařství Augustovo mauzoleum jedním z nejhonosnějších monumentů města, během staletí následujících po pádu římské říše zchátralo. Materiál byl rozebrán a použit na jiné stavby. Samotné mauzoleum bylo nejprve přeměněno v pevnost (stejně jako mnoho dalších antických staveb včetně výše zmiňovaného Hadrianova mauzolea), později bylo využíváno jako zahrady, býčí zápasíště, divadlo nebo koncertní hala.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Obr. 16.

⁴⁰⁷ Publius Aelius Hadrianus, římský císař 117 – 138 n. l.

⁴⁰⁸ Gregory Aldrete se domnívá, že jedním z důvodů, proč nechal císař vystavit svou monumentální hrobku v nezastavěné oblasti, byla vize možného růstu města (ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 185).

⁴⁰⁹ CLARIDGE, A.: *c.d.*, s. 411.

Pons Aelius byl pojmenován podle Hadrianova rodového jména, dnes je most známý pod jménem Ponte Sant'Angelo.

⁴¹⁰ ALDRETE, G.: *c.d.*, s. 185.

Závěr

Cílem mé bakalářské diplomové práce bylo představit a charakterizovat římské pohřební zvyky a rituály Augustovy doby. Zaměřila jsem se především na jejich zobrazení v antických písemných pramenech. V dílech římských a řeckých spisovatelů se dochovalo omezené množství popisů římských pohřbů a s nimi spojených zvyků. Některé tradice se pokusili přiblížit řečtí autoři (Polybios, Dionýsios Halikarnáský, Diodóros Sicilský), zároveň také byly popsány v básnických dílech římské literatury (Vergilius, Ovidius, Lucanus).

Písemné prameny, se kterými jsem pracovala nejvíce (díla životopisce Suetonia a historiků Tacita, Diona Cassia nebo Appiána), se zabývaly především pohřby neobvyklými, jejich autoři patrně neměli potřebu psát o něčem, co pro jejich současníky byla každodenní záležitost. Zaznamenávali pohřby, které byly něčím výjimečné, nezabývali se však příliš popisem a vysvětlením pohřebních zvyků. O pohřbech chudých Římanů se nepsalo, spisovatelé se věnovali hlavně pohřbům městské elity. V době Augustově se potom pozornost autorů soustředila především na členy Augustova rodu, o osobách nenáležících k císařskému rodu se zmiňují zřídka.

Nejpodrobněji byly popsány pohřby Caesara a Augusta. Předpokládám, že spisovatelé detailně popsali pohřeb Caesara, neboť měl zcela neobvyklý průběh, jeho násilná smrt navíc vyvolala mezi římským lidem bouřlivou reakci. Oproti tomu Augustův pohřeb proběhl řádně, všechny římské zvyky byly dodrženy a rituály vykonány. Podle mého názoru se mu autoři podrobně věnovali jednak kvůli významu Augustovy osobnosti, jednak kvůli velkoleposti pohřbu, který se stal vzorem pro další císařské pohřby. Domnívám se, že ačkoliv Augustův pohřeb vycházel z tradic římského aristokratického pohřbu, byl vystrojen honosněji, aby odrážel jedinečné postavení mrtvého vládce.

Pro Římany bylo velmi důležité, aby jejich smrt byla čestná a jejich pohřeb řádný a důstojný. Smrt i pohřeb pro ně představovaly konec života pozemského a začátek života posmrtného. Mnozí se již za svého života snažili zaopatřit se na život následující – sepsáním posledním vůle a vybudováním hrobky. Přesto si Římané uvědomovali, že jejich posmrtný osud leží v rukou jejich dědiců a pozůstalých. Doufali, že jejich potomci budou dbát na římské zvyky a tradice, dodržovat všechny předepsané

rituály, účastnit se ceremonií, udržovat kult svých mrtvých předků. Pro Římany bylo důležité, aby jejich památka byla zachována a jejich činy nebyly zapomenuty.

Pohřební rituály v antickém Římě nebyly pouze ty, které byly přímo spojené s pohřbíváním těla, nýbrž i ty, které pohřbu předcházely a které po něm následovaly. Ve své práci jsem se proto zabývala ceremoniemi, které se konaly mezi úmrtím Římana a samotným pohřbem, pokusila jsem se přiblížit, jaké úkony bylo nutné v římském světě vykonat před začátkem samotného pohřbu (například převoz ostatků zesnulého do Říma, zemřel-li mimo město, z písemných pramenů usuzuji, že Římanům připadalo důležité, aby byli pohřbeni v Římě), a jaké postavení zastávala nebožtíkova rodina v římské společnosti.

Můžeme vidět, že velkou pozornost Římané věnovali pohřebnímu průvodu, kdy tělo zesnulého bylo neseno římskými ulicemi z domu, kde žil během svého života, na pohřebiště, tedy na místo, které bude nebožtík obývat po své smrti. Po celou dobu jej provázela celá jeho rodina, jeho potomci a symbolicky i jeho předci, které zpodobňovali herci nesoucí na tvářích voskové masky předků *imagines*. Tito předci byli spolu s mrtvým Římanem vzpomínáni a jejich památka oslavena prostřednictvím pohřební řeči (*laudatio funebris*). Domnívám se, že právě pohřební průvod byl nejdůležitější částí římského pohřbu, neboť pro pozůstalé znamenal možnost připomenout slávu svého rodu a využít příležitost ke svému prospěchu a ke zlepšení své kariéry. Pro návštěvníky představoval pohřební průvod zábavnou a honosnou podívanou.

Římská pohřebiště se nacházela za městskými hradbami a zde se také konaly samotné pohřby. Převažujícím pohřebním ritem Augustovy doby byla kremace, zapálení pohřební hranice se tak podle mne stalo vrcholným momentem pohřebních rituálů. Velký význam získalo obzvláště v případě pohřbu císařů, neboť představovalo chvíli, kdy se zesnulý vládce připojil k bohům. Předpokládám, že v době principátu císařské pohřby zastínily svou nádherou i velkolepostí pohřby římské elity. Také hrobka císařské rodiny, Augustovo mauzoleum, se stala největším, nejhonosnějším a nejvýznamnějším náhrobkem v Římě.

Seznam použitých pramenů, literatury a internetových zdrojů

Prameny

- AMMIANUS MARCELLINUS: *Dějiny římské říše za soumraku antiky*. 2. vydání. Přel. Josef Češka. Praha 2002.
- AMMIANUS MARCELLINUS: *Rerum gestarum libri*. In: <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html> [cit. 21. 3. 2013].
- APPIÁNOS: *Krize římské republiky*. Přel. Jan Burian, Bohumila Mouchová. Praha 1989.
- ARTEMIDÓROS: *Snář*. Přel. Radislav Hošek. Praha 1974.
- AUGUSTUS: *Činy božského Augusta*. In: ECK, Werner: *Augustus a jeho doba*. Přel. Julie Nováková. Praha 2004, s. 99 – 106.
- CICERO, Marcus Tullius: *On the Laws*. In: BOHN, Henry G.: *The Treatises of M. T. Cicero*. <http://books.google.de/books?id=joyeLp3Ok-oC&printsec=frontcover&hl=de> [cit. 20. 2. 2013].
- DIO CASSIUS: *Roman History*. In: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html [cit. 1. 4. 2013].
- DIODÓROS SICILSKÝ: *The Library of History*. In: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html [cit. 17. 12. 2012].
- DIONÝSIOS HALIKARNÁSSKÝ: *Roman Antiquities*. In: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dionysius_of_Halicarnassus/home.html [cit. 15. 2. 2013].
- LUCANUS, Marcus Annaeus: *Farsalské pole*. Přel. Jana Nechutová. Praha 1976.
- LÚKIÁNOS: *O zármutku*. In: LÚKIÁNOS: *Šlehy a úsměvy*. Přel. Ladislav Varcl. Praha 1969, s. 270 – 276.
- OVIDIUS, Publius Naso: *Kalendář*. In: OVIDIUS, Publius Naso: *Verše z vyhnanství*. Přel. Ivan Bureš, Rudolf Mertlík. Praha 1985, s. 273 – 468.

- OVIDIUS, Publius Naso: *Žalozpěvy*. In: OVIDIUS, Publius Naso: *Verše z vyhnanství*. Přel. Ivan Bureš, Rudolf Mertlík. Praha 1985, s. 27 – 153.
- PLINIUS, Gaius Secundus: *Kapitoly o přírodě*. Přel. František Němeček. Praha 1974.
- PLINIUS, Gaius Secundus: *The Natural History*. In: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137> [cit. 1. 4. 2013].
- PLINIUS, Gaius Caecilius Secundus: *Strašidelný dům*. In: *Fantastické povídky*. Překl. Miroslav Štráfelda, Walter Stamberger, Emanuel Tilsch, Jarmila Fromková, Oskar Reindl. Praha 1968, s. 7 – 9.
- PLÚTARCHOS: *Numa*. In: PLÚTARCHOS: *Životopisy slavných Řeků a Římanů I*. Přel. Antonín Hartmann, Edita Svobodová, Rudolf Mertlík, Ferdinand Stiebitz. Praha 1967, s. 102 – 130.
- POLYBIOS: *Dějiny IV*. Přel. Pavel Oliva. Praha 2012.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Útěcha pro Marcii*. In: SENECA, Lucius Annaeus: *Útěchy*. Přel. Václav Bahník. Praha 1977, s. 9 – 55.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Útěšný list Polybiovi*. In: SENECA, Lucius Annaeus: *Útěchy*. Přel. Václav Bahník. Praha 1977, s. 99 – 128.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Výbor z listů Lucilioví*. Přel. Bohumil Ryba. Praha 1969.
- STRABÓN: *The Geography*. In: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> [cit. 21. 3. 2013].
- SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *De vita Caesarum*. In: <http://www.thelatinlibrary.com/suet.html> [cit. 21. 3. 2013].
- SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *Životopisy dvanácti císařů*. 3. vydání. Přel. Bohumil Ryba. Praha 1974.
- TACITUS, Publius Cornelius: *Letopisy*. 3. vydání. Přel. Antonín Minařík. Praha 1975.
- VARRO, Marcus Terentius: *De lingua Latina*. In: http://openlibrary.org/books/OL6373636M/On_the_Latin_language [cit. 18. 3. 2013].
- VERGILIUS, Publius Maro: *Aeneis*. Přel. Otmar Vaňorný. Praha 1970.

Literatura

- ADKINS, Lesley – ADKINS, Roy A.: *Antický Řím. Encyklopedická příručka*. Praha 2012.
- ALDRETE, Gregory: *Daily Life in the Roman City*. Westport 2004.
- BEARD, Mary – NORTH, John – PRICE, Simon: *The Place of Religion. Rome in the Early Empire*. In: BEARD, Mary – NORTH, John – PRICE, Simon: *Religions of Rome. Volume 1. A History*. Cambridge 1998, 167–210.
- BODEL, John: *Dealing with the Dead. Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 128 – 151.
- BURIAN, Jan: *Římské impérium. Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha 1994.
- CARROLL, Maureen: *Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and Erasing Identities*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 65 – 90.
- CARROLL, Maureen: *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford 2006.
- CLARIDGE, Amanda: *Rome. An Oxford Archaeological Guide*. 2nd edition. New York 2010.
- CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha 2003.
- CROOK, John Anthony: *Political History, 30 B. C. to A. D. 14*. In: *The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. 2nd edition. Cambridge 1996, s. 70–112.
- CUMONT, Franz: *After Life in Roman Paganism*. Memphis 2010.
- DAVIES, Penelope J. E.: *Death and the Emperor. Roman Imperial Funerary Monuments from Augustus to Marcus Aurelius*. Cambridge 2000.
- DUFALLO, Basil: *The Ghosts of the Past. Latin Literature, the Dead and Rome's Transition to a Principate*. Columbus 2007.
- ECK, Werner: *Augustus a jeho doba*. Praha 2004.
- EDWARDS, Catharine: *Death in Ancient Rome*. New Haven 2007.
- *Encyklopedie antiky*. 2. vydání. Praha 1974.

- FAVRO, Diane: *The Urban Image of Augustan Rome*. Cambridge – New York 1996.
- GALINSKY, Karl: *Augustan Culture*. Princeton 1998.
- GALINSKY, Karl (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge 2005.
- GRAHAM, Emma-Jayne: *From Fragments to Ancestors. Re-defining the Role of Os Resectum in Rituals of Purification and Commemoration in Republican Rome*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 91 – 109.
- GRANT, Michael: *Dějiny antického Říma*. Praha 1999.
- GRANT, Michael: *Římští císařové. Životopisy vládců císařského Říma v letech 31 př. Kr. – 476 po Kr.* Praha 2002.
- HINTZEN-BOHLEN, Brigitte: *Řím*. Praha 2008.
- HOLLAND, Richard: *The Struggle for the Succession*. In: HOLLAND, Richard: *Augustus. Godfather of Europe*. Stroud 2005, s. 302–322.
- HOPE, Valerie: *Contempt and Respect. The Treatment of the Corpse in Ancient Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 104 – 127.
- HOPE, Valerie: *Death in Ancient Rome. A Source Book*. London – New York 2007.
- HOPE, Valerie: *Roman Death. The Dying and the Dead in Ancient Rome*. London 2007.
- HOPKINS, Keith: *Death and Renewal*. Cambridge 1983.
- HOŠEK, Radislav – MAREK, Václav: *Řím Marka Aurelia*. Praha 1990.
- KYLE, Donald G.: *The Phenomenon. The Development and Diversity of Roman Spectacles of Death*. In: KYLE, Donald G.: *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London – New York 1998, s. 34–75.
- LINDSAY, Hugh: *Death-Pollution and Funerals in the City of Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 152 – 172.
- MORRIS, Ian: *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992.

- PATTERSON, John: *On the Margins of the City of Rome*. In: HOPE, Valerie – MARSHALL, Eireann (ed.): *Death and Disease in the Ancient City*. London – New York 2004, s. 85 – 103.
- PEARCE, John: *Marking the Dead. Tombs and Topography in the Roman Provinces*. In: CARROLL, Maureen – REMPEL, Jane (ed.): *Living Through the Dead. Burial and Commemoration in the Classical World*. Oxford 2011, s. 134 – 153.
- PELLING, Christopher: *The Triumviral Period*. In: *The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. 2nd edition. Cambridge 1996, s. 1–69.
- PIJOAN, José: *Dějiny umění. 2. díl. 4. vydání*. Praha 1998.
- SALLER, Richard P.: *Roman Patterns of Death, Marriage and Birth*. In: SALLER, Richard P.: *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*. Cambridge 1994, s. 12–42.
- SMITH, William (ed.): *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Ann Arbor 2005. In: <http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/index.html> [cit. 1. 4. 2013].
- *Slovník antické kultury*. Praha 1974.
- *The Cambridge Ancient History. Volume X. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. 2nd edition. Cambridge 1996.
- TOYNBEE, Jocelyn M. C.: *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore – London 1996.
- TURCAN, Robert: *The Gods of Ancient Rome. Religion in Everyday Life from Archaic to Imperial Times*. New York 2000.
- ÜRÖGDI, György: *Tak žil starý Řím*. Praha 1968.
- ZAMAROVSKÝ, Vojtěch: *Dějiny psané Římem*. 3. vydání. Praha 1995.

Internetové stránky

- *American Academy in Rome*. In: <http://photoarchive.aarome.org> [cit. 19. 3. 2013].
- *Beast Coins*. In: <http://www.beastcoins.com> [cit. 6. 3. 2013].
- *Imperium Romanum*. In: <http://www.romanoimpero.com> [cit. 19. 3. 2013].
- *Maquettes Historiques*. In: <http://www.maquettes-historiques.net> [cit. 1. 4. 2013].
- *Roman Numismatic Gallery*. In: <http://www.romancoins.info> [cit. 23. 3. 2013].
- *The Latin Library*. In: <http://www.thelatinlibrary.com> [cit. 18. 3. 2013].

Anotace

Jméno a příjmení autora: Lucie Lugerová

Název katedry a fakulty: Katedra historie, Filozofická fakulta

Název bakalářské práce: Římské pohřební zvyky Augustovy doby

Název bakalářské práce v cizím jazyce: Roman Burial Customs in the Age of Augustus

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Ivana Koucká

Rozsah práce: 108 stran (178 531 znaků)

Počet příloh: 16

Počet titulů použitých pramenů, literatury a internetových stran: 27, 44, 6

Klíčová slova: Řím, Augustova doba, pohřeb, smrt, zvyky, rituály, funestatio, poslední vůle, pohřební průvod, imagines, laudatio funebris, kult mrtvých, císařský kult, pohřební monumenty, Augustovo mauzoleum, písemné prameny

Charakteristika bakalářské práce: Bakalářská diplomová práce se věnuje problematice pohřebních zvyklostí v antickém Římě v Augustově době. Práce se zabývá římskými rituály a zvyky, které probíhaly v době mezi úmrtím člověka a řádným ukončením všech pohřebních ceremonií. Popisuje rituály, které byly spojeny se smrtí a přípravou těla k pohřbu, postavení pozůstalých ve společnosti, pohřební průvod směřující z domu mrtvého na pohřebiště, oslavu památky nebožtíka i jeho předků, zpopelnění těla a rituály následující po pohřbu.

Dále se práce zabývá kultem mrtvých a císařským kultem, sleduje, jakým způsobem byla uchovávána a oslavována památka zesnulých a jakým způsobem mohla být poškozena nebo odstraněna. Poslední kapitola práce se soustředí na pohřební monumenty Augustovy doby, stručně charakterizuje jednotlivé typy hrobek a přibližuje nejznámější z nich – Augustovo mauzoleum.

Práce se opírá o studium římských a řeckých písemných pramenů různých žánrů a zabývá se tím, jakým způsobem tyto prameny zobrazují pohřeb a pohřební zvyklosti Augustovy doby v římském světě. Bakalářská diplomová práce by mohla být přínosným a užitečným základem pro případné zájemce o studium této problematiku, neboť v českém jazyce dosud nebyly vydány publikace zabývající se tématem pohřbu, pohřebních zvyků a rituálů v antickém Římě.

Resumé

The bachelor thesis deals with the topic of burial customs in ancient Rome in the age of Augustus. The thesis focuses on Roman rituals and practices that occurred between the moment of death and the last of post-burial ceremonies. It describes rituals related to death, preparation of the body, grieving and mourning, the treatment of the dead and the bereaved, last wills, funeral processions, disposal of the body and post-burial rituals.

Furthermore, the thesis deals with the cult of the dead and the imperial cult. It explains how the memory of the deceased was treated, how it was preserved or erased. The final chapter is dedicated to burial monuments. It describes different types of tombs, especially the most famous and important one – the Mausoleum of Augustus.

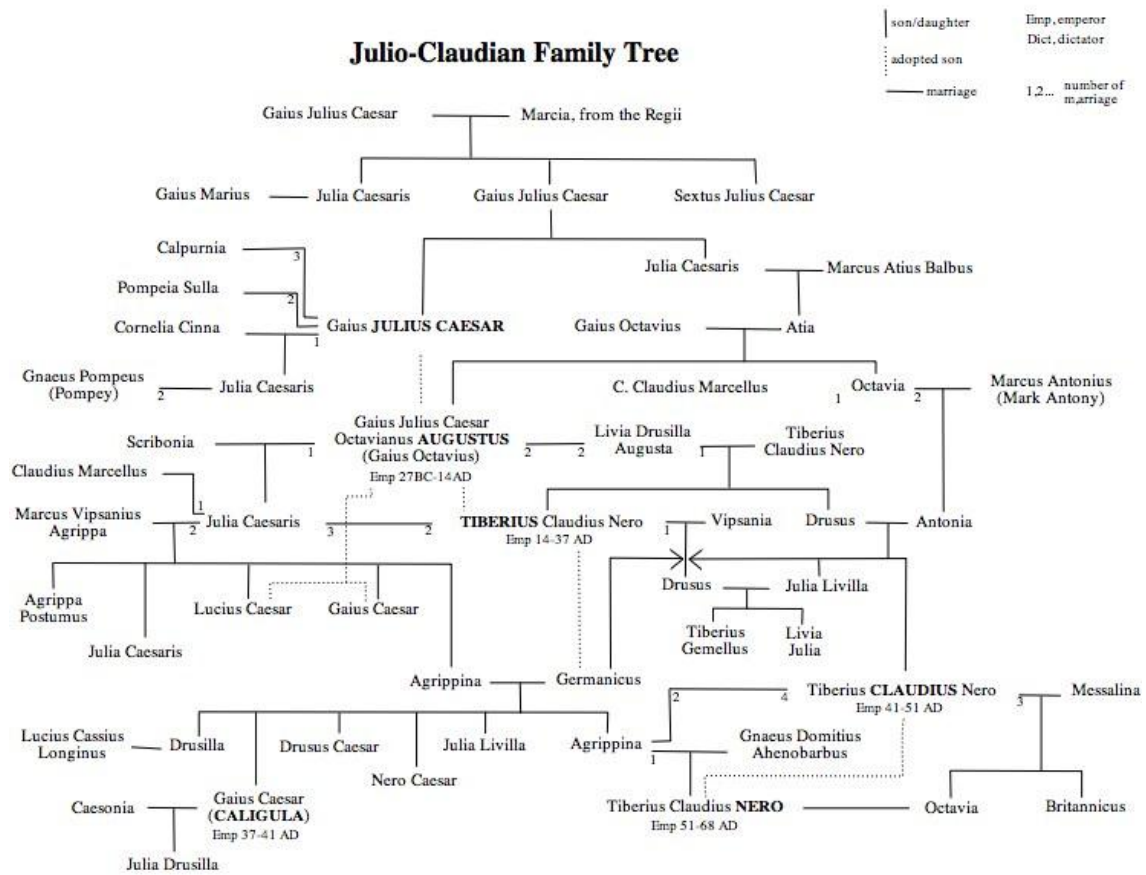
The thesis aims to examine works of ancient Roman and Greek writers and their depiction of Roman funerals and funerary practices in the age of Augustus. Since there are no publications in Czech dealing with death, burial customs and funerary rituals in ancient Rome, people interested in this topic might find the bachelor thesis helpful and contributive.

Seznam příloh

- Obr. 1: Julio-Claudian Family Tree. In:
<http://www.thelatinlibrary.com/caligula/dynasty.jpg> [cit. 18. 3. 2013].
- Obr. 2: HOPE, Valerie: *Death in Ancient Rome. A Source Book*. London – New York 2007, s. 98.
- Obr. 3: TOYNBEE, Jocelyn M. C.: *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore – London 1996, s. 65.
- Obr. 4: GALINSKY, Karl (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge 2005, s. 231.
- Obr. 5: TOYNBEE, Jocelyn M. C.: *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore – London 1996, s. 31.
- Obr. 6: Buildings on Roman Coins. In: <http://www.romancoins.info/VIC-Buildings.html> [cit. 23. 3. 2013].
- Obr. 7: Buildings on Roman Coins. In: <http://www.romancoins.info/VIC-Buildings.html> [cit. 23. 3. 2013].
- Obr. 8: Appia Antica. In: <http://www.romanoimpero.com/2010/03/appia-antica.html> [cit. 19. 3. 2013].
- Obr. 9: Fotografie z vlastního archivu Lucie Lugerové.
- Obr. 10: American Academy in Rome. In:
<http://photoarchive.aarome.org/show/index/id/21098> [cit. 19. 3. 2013].
- Obr. 11: Fotografie z vlastního archivu Lucie Lugerové.
- Obr. 12: GALINSKY, Karl (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge 2005, s. 245.
- Obr. 13: Mausolei, ustrina e piramidi. In: <http://www.maquettes-historiques.net/pagina17.html> [cit. 18. 3. 2013].
- Obr. 14: Fotografie z vlastního archivu Lucie Lugerové.
- Obr. 15: Fotografie z vlastního archivu Lucie Lugerové.
- Obr. 16: Fotografie z vlastního archivu Lucie Lugerové.

<i>Obr. 1: Rodokmen iuliovsko-claudiovské dynastie</i>	103
<i>Obr. 2: Reliéf z římské hrobky rodiny Hateriů zobrazující tělo ženy vystavené před pohřbem v atriu domu; Mausoleo degli Haterii, Musei Vaticani.....</i>	103
<i>Obr. 3: Reliéf z římské hrobky rodiny Hateriů: uprostřed se nachází velkolepá hrobka v podobě chrámu, pod ním je jiná hrobka v podobě domu, nad ním je zobrazeno tělo vystavené před pohřbem; Mausoleo degli Haterii, Musei Vaticani</i>	104
<i>Obr. 4: Reliéf z Amiterna zobrazující pohřební průvod; Museo Nazionale d'Abruzzo, Aquila.....</i>	104
<i>Obr. 5: Togatus Barberini, socha římského senátora držícího posmrtné masky svých předků; Palazzo dei Conservatori, Řím.....</i>	105
<i>Obr. 6: Chrám božského Iulia na minci ražené Augustem</i>	105
<i>Obr. 7: Chrám božského Augusta na minci ražené Caligulou</i>	105
<i>Obr. 8: Via Appia, Řím, rekonstrukce</i>	106
<i>Obr. 9: Interiér římské rodinné hrobky s výklenky na urny, Tomba dei Dipinti, Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Řím.....</i>	106
<i>Obr. 10: Císařské columbarium pro otroky a propuštěnce iuliovsko-claudiovské dynastie; Colombario di Vigna Codini, Řím</i>	106
<i>Obr. 11: Augustovo mauzoleum, Řím</i>	107
<i>Obr. 12: Augustovo mauzoleum, Řím, rekonstrukce</i>	107
<i>Obr. 13: Augustovo mauzoleum, Řím, rekonstrukce</i>	107
<i>Obr. 14: Hrobka Caecilie Metelly, Via Appia, Řím.....</i>	108
<i>Obr. 15: Pyramida Gaia Cestia, Řím</i>	108
<i>Obr. 16: Hadrianovo mauzoleum, Řím.....</i>	108

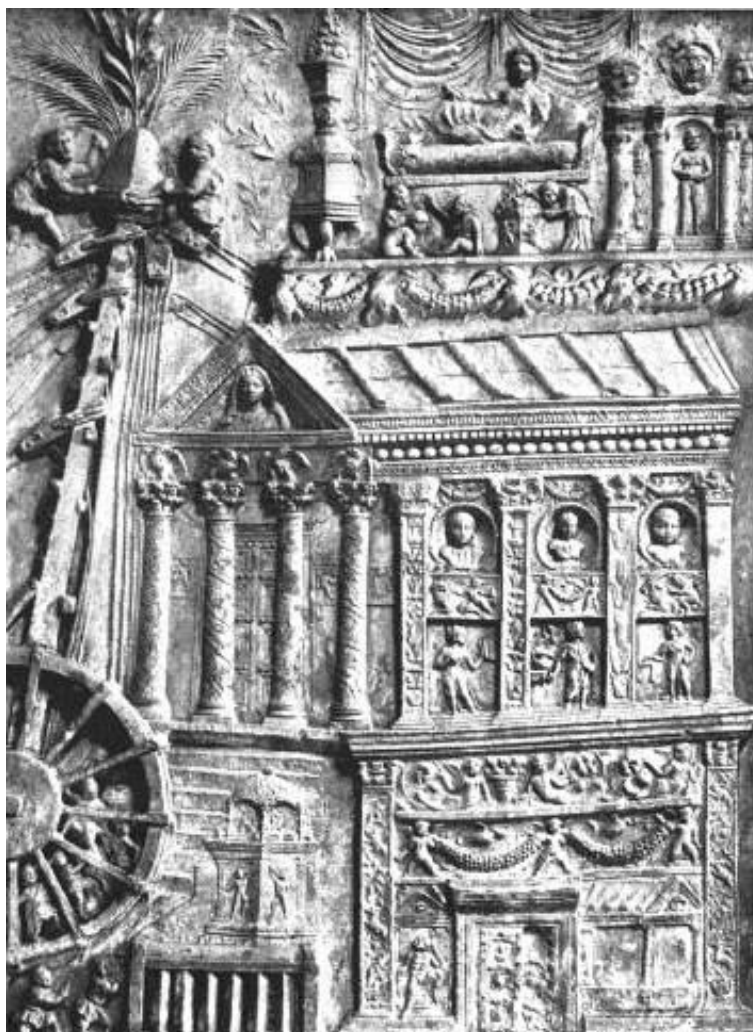
Přílohy



Obr. 1: Rodokmen iuliovsko-claudiovské dynastie



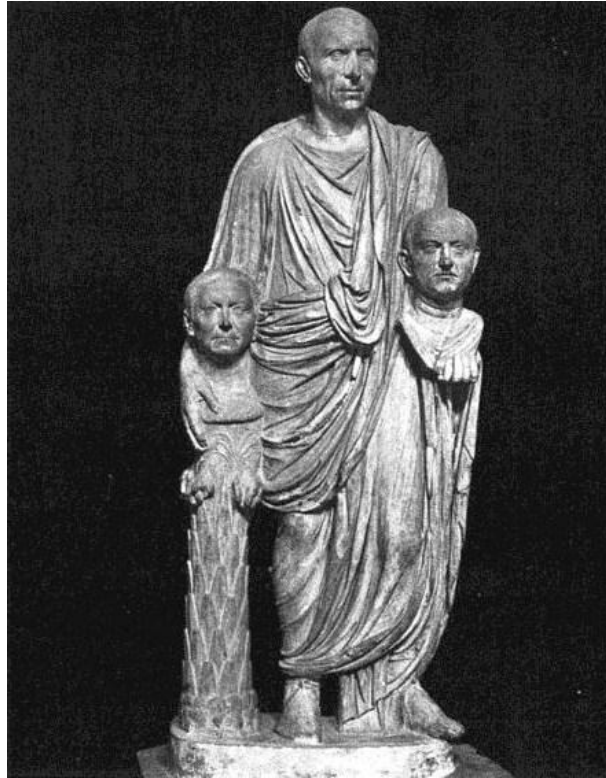
Obr. 2: Reliéf z římské hrobky rodiny Hateriů zobrazující tělo ženy vystavené před pohřbem v atriu domu; Mausoleo degli Haterii, Musei Vaticani



Obr. 3: Reliéf z římské hrobky rodiny Hateriů: uprostřed se nachází velkolepá hrobka v podobě chrámu, pod ním je jiná hrobka v podobě domu, nad ním je zobrazeno tělo vystavené před pohřbem; Mausoleo degli Haterii, Musei Vaticani



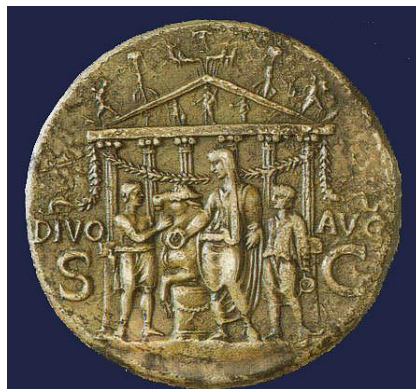
Obr. 4: Reliéf z Amiterna zobrazující pohřební průvod; Museo Nazionale d'Abruzzo, Aquila



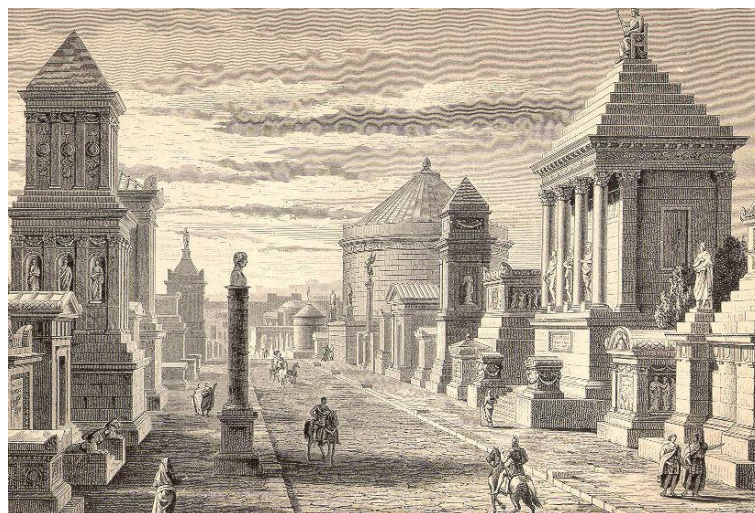
Obr. 5: Togatus Barberini, socha římského senátora držícího posmrtné masky svých předků; Palazzo dei Conservatori, Řím



Obr. 6: Chrám božského Iulia na minci ražené Augustem



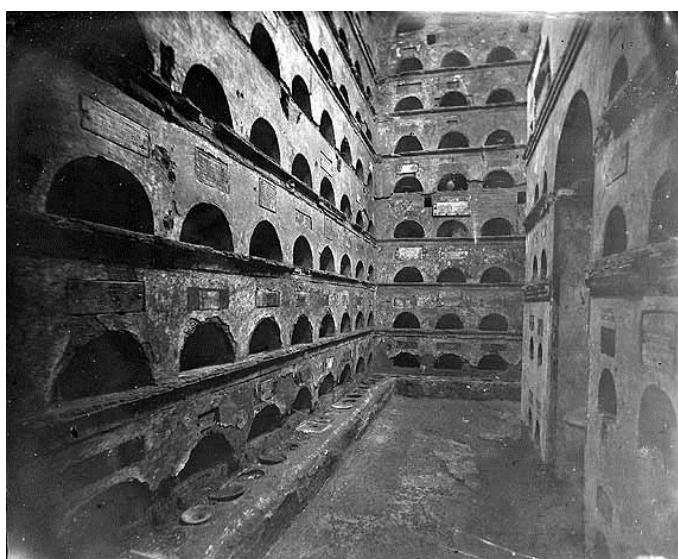
Obr. 7: Chrám božského Augusta na minci ražené Caligulou



Obr. 8: Via Appia, Řím, rekonstrukce



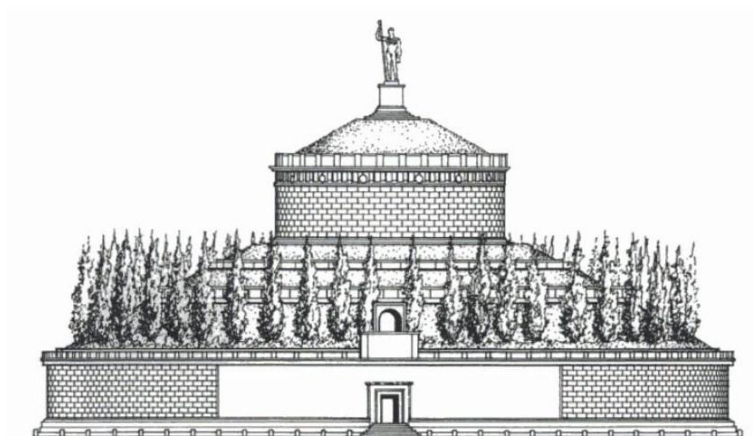
Obr. 9: Interiér římské rodinné hrobky s výklenky na urny, Tomba dei Dipinti, Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Řím



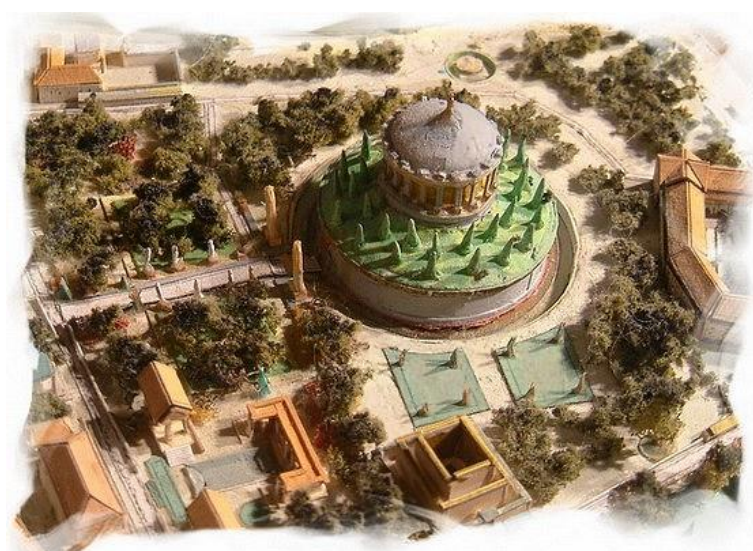
Obr. 10: Císařské columbarium pro otroky a propuštěnce iuliovsko-claudiovské dynastie; Colombario di Vigna Codini, Řím



Obr. 11: Augustovo mauzoleum, Řím



Obr. 12: Augustovo mauzoleum, Řím, rekonstrukce



Obr. 13: Augustovo mauzoleum, Řím, rekonstrukce



Obr. 14: Hrobka Caecilie Metelly, Via Appia, Řím



Obr. 15: Pyramida Gaia Cestia, Řím



Obr. 16: Hadrianovo mauzoleum, Řím